

*Emperyal Merkez ve Taşra Arasında: A. M. Dondukov-Korsakov ve Kafkasya'da 'Rus' Olmayanlar Konusundaki Tutumu (1882-1890)**

Serkan KEÇECİ

Arş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir.

E-posta: serkan.kececi@deu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-2179-7584

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 26.08.2023 Kabul Tarihi / Accepted: 17.06.2024

ÖZ

KEÇECİ, Serkan, **Emperyal Merkez ve Taşra Arasında: A. M. Dondukov-Korsakov ve Kafkasya'da 'Rus' Olmayanlar Konusundaki Tutumu (1882-1890)**, CTAD, Yıl 20, Sayı 40 (Bahar 2024), s. 129-159.

II. Aleksandr tarafından yürürlüğe konulan 1861 reformları Rusya İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasında farklı tepkilere neden olmuştu. Bu çalışma, 1861 yılında II. Aleksandr tarafından ilan edilen 'Büyük Reformlar' sonrasında Rus imparatorluk tahayyülünde Kafkasya'yı incelemektedir. Aleksandr Mihailoviç Dondukov-Korsakov (1820-1893) 1882-1890 yılları arasında Kafkasya genel-valisi ve Kafkasya kolordusu komutanı olarak görevlendirilmiştir. Bu dönem, reform

* Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 121K984 Numaralı proje ile desteklenmiştir. Projeye verdiği destekten ötürü TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız. Bu araştırmanın ilk hâli 5-8 Haziran 2013 tarihleri arasında Tiflis'te düzenlenen "The Caucasus at Imperial Twilight: Nationalism, Ethnicity & Nation-Building (1870s-1920s) (The 4th Turkish Studies Project of the University of Utah Conference)" isimli konferansta tebliğ edilmiştir.

yanlısı imparator II. Aleksandr için Kafkasya’da bir turnusol testi olması açısından önemliydi. Öte yandan Dondukov-Korsakov, valilerin yetkilerini ve bağımsızlıklarını istemekle birlikte, ‘Büyük Reformları’ Kafkasya’ya getiren selefleriyle aynı fikirde değildi. Ona göre reformların çoğu Kafkasya’ya yeterli hazırlık yapılmadan getirilmişti. Kafkasya’ya atanmasının ilk yılında Dondukov-Korsakov, yönetimi boyunca tartışma konusu olmaya devam eden bazı endişeleri dile getirdi. İmparator ile yaptığı yazışmalarda, bakanların müdahalesinin yerel yönetim için riskli ve kaygı verici sonuçlara yol açtığı konusunda defalarca uyarıda bulundu. Dondukov-Korsakov bakanların üzerine aşırı sorumluluk aldıklarını ve “başkentten oldukça uzak” olan Kafkasya ile etkili bir şekilde ilgilenemediklerini ileri sürdü. Bu doğruydur ama imparatorluk merkezinden çok uzak olmak, Kafkasya’da görev yapan askerî komutanların, şiddet eylemlerini meşulaştırmalarına izin veren iyi bir nedendi. Dondukov-Korsakov’a göre sadece Müslüman Tatarlar, Çeçenler, Dağistanlılar ya da Çerkesler değil, Ermeniler, Gürcüler ve tüm dinî mezhepler Rusya imparatorluğuna tamamen sadık değillerdi.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, A. M. Dondukov-Korsakov, Rusya İmparatorluğu, Reformlar, Merkez-Taşra.

ABSTRACT

KEÇECİ, Serkan, **Between Imperial Centre and Periphery: A. M. Dondukov-Korsakov and His Position on ‘Non-Russians’ in the Caucasus (1882-1890)**, CTAD, Year 20, Issue 40 (Spring 2024), pp. 129-159.

The reforms of 1861 enacted by Alexander II provoked different reactions across the vast geography of the Russian Empire. This project examines the Caucasus in the Russian imperial imagination after the Great Reforms. Aleksandr Mikhailovich Dondukov-Korsakov (1820-1893) was appointed as the governor-general of the Caucasus and the commander of the Caucasus corps between 1882-1890. On the one hand this period was significant because it was a litmus test for the pro-reformist emperor, Alexander the Liberator, in the Caucasus but on the other hand Dondukov-Korsakov, although he wished for the powers and the independence of the viceroys, was not of the same mind as his predecessors had introduced the Great Reforms into the Caucasus. Most of the reforms, he contended, were introduced into the Caucasus without enough preparation. During the first year of his appointment to the Caucasus, Dondukov-Korsakov raised some concerns which remained points of contention throughout his rule. In his reports to the emperor, Dondukov-Korsakov repeatedly warned that ministerial interference had led to dangerous and embarrassing consequences for the local administration. Dondukov-Korsakov argued that the ministers were overburdened with responsibilities and could not effectively deal with the Caucasus, which was “too remote from the capital.” This was true but being too remote from the imperial centre was a good reason that did let Russian military

commanders, serving in the Caucasus, legitimize their violent actions. Not only Muslim Tatars, Chechens, Dagestanis or Circassians but also Armenians, Georgians and all religious sectarians were not totally loyal subjects to the Russian Empire, according to Dondukov-Korsakov.

Keywords: Caucasus, A. M. Dondukov-Korsakov, Russian Empire, Reforms, Centre-Periphery

Giriş

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Rusya İmparatorluğu'nun hiçbir parçası, etnografik yapısı ve nüfusunun manevi özellikleri açısından Kafkasya kadar çarpıcı bir çeşitlilik sunmamaktaydı. Rusya topraklarının nispeten küçük bir alanında 5,5 milyonluk bir nüfus bir araya gelmiş ve bu yapı kendi içinde farklı gruplara ayrılmıştı. Bunlardan bazıları yaşam biçimleri ve çoğu zaman da lisan bakımından birbirlerinden keskin bir şekilde farklı birçok küçük etnik gruba bölünmüştü.¹ Kafkasya nüfusunun böylesine mozaik bir yapıya sahip olması, dinî inançların farklılığı ve bölgenin topografik ve iklimsel koşullarının her bir halkın günlük yaşamı üzerindeki etkisi göz önüne alındığında, Kafkasya'nın binlerce yıllık tarihî sürecinin, burada yaşayan unsurlar arasında siyasi açıdan hâlâ var olan keskin bir sınırın oluşmasına katkıda bulunmuş olduğu iddia edilebilir.²

Etnik olarak 'Rus olmayan' her bölgenin Rusya İmparatorluğu'na dâhil edilmesi sürecinde hem geleneksel hem de alışılmısın dışında sivil ve askerî yöntemler uygulamaya konuldu.³ Bu süreçte coğrafi arka planın en önemli faktörlerden biri olduğunu söylemek oldukça yerinde olacaktır zira hem St. Petersburg'a uzaklığı hem de muhtelif parametrelerdeki çeşitliliği bakımından Kafkasya, Rusya İmparatorluğu askerî ve sivil elitlerini de zihinsel bir değişime zorladı.⁴ Taşradan merkeze uzanan bu değişimin ivmesinin yoğunluğunun zaman

¹ A. A. Tsutsiev ve N. Seligman Favorov, *Atlas of the Ethno-political History of the Caucasus*, Yale University Press, New Haven, 2014, s. 4-12.

² Rusya'nın XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Kafkasya'daki ilerleme süreci ile alakalı olarak bk. L. Hamilton Rhineland, "Russia's Imperial Policy: The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century", *Canadian Slavonic Papers*, Cilt 17, Sayı 2, 1975, s. 218-235; E. Willis Brooks, "Nicholas I as Reformer: Russian Attempts to Conquer the Caucasus 1825-1855", *Nation and Ideology: Essays in Honor of Wayne S. Vucinich*, ed. Ivo Banac, John G. Ackerman, and Roman Szporluk, Columbia University Press, New York, 1981, s. 227-263.

³ Timothy K. Blauvelt, "Military-Civil Administration and Islam in the North Caucasus, 1858-83", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Cilt 11, Sayı 2, 2010, s. 221-255.

⁴ Katya Hokanson, "Literary Imperialism, Narodnost' and Pushkin's Invention of the Caucasus", *Russian Review*, Cilt 53, Sayı 3, 1994, s. 336-352; Susan Layton, *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

zaman arttığını söylemek abartı olmayacaktır. Kafkasya, kronolojik olarak öncesinde Anadolu ve İran platolarına yerleşmiş olan sırasıyla Doğu Roma ve Sasani imparatorlukları, devamında ise Rusya, Osmanlı ve İran gibi emperyal yapıların arasında bir bölge olarak dışarıdan gelen etkilere karşı coğrafyası sayesinde hem çok dirençli hem de oldukça kırılıyordu.⁵ XVIII. yüzyılda Rusya, Osmanlı ile olan güneybatı sınırını Kırım ve Karadeniz kıyılarına kadar genişlettiğinden, Kafkasya bu sınırın doğu ucunda bulunan bir bölge olarak tedricen stratejik önem kazanmaya başladı.⁶ XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Kafkasya, Rusya İmparatorluğu'nun Hazar ötesinde güney-doğu istikametinde genişlemesi sürecinde İran sınırının batı ucu olarak stratejik önemini daha da arttırdı. Ulaşım ve iletişimle beraber Orta Asya'nın Rusya tarafından ele geçirilmesi ve Britanya ile olan rekabet sürecinde Karadeniz ve Kafkasya'nın önemini bir kez daha gündeme getirdi.⁷

Bu çalışma, Aleksandr Mihailoviç Dondukov-Korsakov'un 1882-1890 yılları arasında Kafkasya'da genel-vali olarak görev yaptığı döneme odaklanmaktadır.⁸ Çalışma, bir suikast sonucu hayatını kaybeden İmparator II. Aleksandr'ın ardından tahta geçen oğlu III. Aleksandr Dönemi'nde Kafkasya'da 1844 yılından itibaren uygulamada olan naiplik (namestniçestvo)⁹ makamının sona erdirilerek, yerine genel-valiliğin (glavnonaçal'stvuyuşçiy grajdanskoy çast'yu na Kavkaze)¹⁰

⁵ Serkan Keçeci, "Türkiye'de Rusya ve Ukrayna Tarihi Çalışmalarının Güncel Bir Eleştirisi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 342, 2022, s. 42-46.

⁶ Serkan Keçeci, "The Black Sea from Historical Perspective", *Maritime Security in the Black Sea" Symposium Proceedings*, İstanbul, 2019, ss. 15-25; "Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları Arasındaki Coğrafi ve Tarihsel Rekabet Üzerine: Kafkasya, Karadeniz ve Savaş", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt 21, Sayı 81, 2024, s. 1-26.

⁷ Dondukov-Korsakov'un Karadeniz bölgesinin durumu ile alakalı raporları için bk. Aleksandr Mihailoviç Dondukov-Korsakov, *Zapiska o Nastoyaşçem Polojenii Çernomorskago Okrugı i o Predpolojeniyah po Buduşçemu Ego Ustroystvu*, Sankt Peterburg; *Zapiska o Sovremennom Polojenii Kavkazskago Poberej'ya Çernago Morya i o Meraklı k Ego Zaseleñiyu*, Sankt Peterburg.

⁸ Aleksandr Mihailoviç Dondukov-Korsakov, *Vsepoddanneşşaya Zapiska Komandıyuşçıgo Voyskani Kavkazskago Voennago Okrugı i Voyskovago Nakaznago Atamana Kavkazskih Kazaç'ih Voisk po Upravleniyu Okrugom s 1882 po 1890 god*, Sankt Peterburg.

⁹ Bu çalışmada da 1844-1881 yılları arasında Kafkasya'daki idari dönemi tanımlamak için *namestnik* yerine *naip* ve *namestniçestvo* yerine ise *naiplik* terimlerinden istifade edilecektir. Bu kullanımla alakalı olarak bk. Mustafa Tanrıverdi, *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019; Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin (1878-1918)*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2021; Resul Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin, 1878-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2023.

¹⁰ 1881 yılında Kafkasya Naipliği makamının lağvedilmesiyle yerine *glavnonaçal'stvuyuşçiy grajdanskoy çast'yu na Kavkaze* (Kafkasya'da Sivil Kısmın Başkomutanı) makamı kuruldu. Bu makamı karşılamak üzere bu çalışmada genel-valilik teriminden istifade edilecektir. Bazı İngilizce çalışmalarda bu

ihdas edilmesinin bölgede idari olarak hangi değişimlere sebep olduğuyla beraber naiplik makamına kıyasla daha kısıtlı yetkilere sahip olan genel-vali A. M. Dondukov-Korsakov'un yetkilerini nasıl genişletmeye çalıştığı ve bölgedeki Rus olmayan halklarla idaresi arasında nasıl bir denge tesis etmeyi hedeflediğini tetkik etmektedir.

Kafkasya'nın İdaresi Üzerine

Tarihsel serüven göz önünde bulundurulduğunda genel-valilik yönetimi, Rusya'nın Kafkasya'daki siyasi ve idari örgütlenme sisteminde öncü ve belirleyici bir rol oynamıştır. Bu bölgede naipliğin işleyiş süreci tarihsel olarak iki döneme ayrılmaktadır. 1785-1796 yılları arasını kapsayan ilk dönem 1775 yılında uygulamaya konulan taşra reformu çatısı altında tasarlanıp Kuzey Kafkasya'daki düzlük bölge ve bozkırlarda uygulamaya konulmuştu. 1801 yılı itibarıyla Rusya artık Güney Kafkasya ya da emperyal bir kavram olan Transkafkasya'da askerî, siyasi ve idari varlığını daha belirgin bir şekilde hissettirmeye başladı. Çarlık Rusyası'nın bu dönemdeki temel hedefi dış politikada ikna edici bir üstünlük kurma ve topraklarını genişletme çevresinde şekilleniyordu. 1801-1844 yılları arasında bölgede görev yapan 11 ordu kumandanının görev süreleri değişken olsa da bunlar arasında uyguladıkları yöntem, karizma ve başarı açısından P. D. Tsitsianov, A. P. Yermolov, İ. F. Paskeviç, G. V. Rozen ve A. İ. Neydgardt ön plana çıkmaktadır. Bundan dolayı 1844'e kadar sürecek olan dönem Kafkasya'nın kuzey ve güney kısımlarıyla beraber bir bütün olarak ele alınabilmesi ve bu bölgenin idare edilebilirliği üzerine tekâmül eden bir süreçtir. Naipliğin ikinci dönemiyse (1844-1881) daha uzun bir zaman süresini kapsıyordu. Kafkasya bölgesinin Rusya'nın diğer bölgelerine kıyasla birçok açıdan özel bir yapıya ve arka plana sahip olması bu bölgenin idarecilerine de özel yetkilerin verilmesini gerekli kılıyordu. Bununla beraber bu özel yetkilerin bölgedeki idarecilere bırakılması merkezdeki idari elitlerin ve yüksek devlet kurumlarının da onayını alıyordu. Rusya'nın Transkafkasya'da Osmanlı ve İran aleyhine topraklarını genişletmesi ve ele geçirilen bu bölgelerin merkezin bir parçası haline getirilmesi fikri, beraberinde idari olarak naipliğin yeniden güncel bir şekilde ihdas edilmesi sürecinin de başlangıcı oldu.¹¹

İhdas edilecek bu idari pozisyona seçilecek kişinin de askerî olarak bölgeyi tanıması ve başarılı bir geçmişe sahip olması oldukça önemliydi. Her ne kadar kendi dönemi içinde yetenekli bir komutan olarak bilinse ve birçok nişan ve ödüle

unvanı karşılamak için *high commissioner* (yüksek temsilci ya da komiser) teriminden istifade edilmiştir. Bk. Firouzeh Mostashari, *On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus*, I.B. Tauris, London, 2006.

¹¹ L. Hamilton Rhineland, "The Creation of the Caucasian Vicegerency", *Slavonic and East European Review*, Cilt 59, Sayı 1, 1981, s. 15-40.

layık görülse de 1842 yılından itibaren Kafkasya Kolordusu Başkumandanı olarak görev yapan Aleksandr İvanoviç Neydgardt, İmam Şamil karşısında çok fazla varlık gösterememiş olmasından dolayı I. Nikolay tarafından bu göreve layık görülmedi.¹² Bölgede sınırsız yetkiye ve doğrudan imparatora karşı sorumluluk olunacak bu özel makama Mihail Semyonoviç Vorontsov atandı.¹³ İmparatorun Vorontsov'dan beklediği, bölgede İmam Şamil'e karşı daha başarılı askerî süreç yürütmekle beraber askerî ve sivil idarenin tek elde toplanarak daha verimli bir şekilde yürütülmesiydi. Bu süreçte özellikle Kafkasya naipliği bünyesinde oluşturulan alt idari birimler naibin elini kuvvetlendirecek ve idare sürecini kolaylaştıracak mahiyetteydi. Bu idari birimlerden en önemlisi Kafkasya Komitesi idi. Komite, görevi ve yetkisi itibarıyla Kafkasya bölgesindeki bütün davaları değerlendirmekle sorumluydu. Komitenin faaliyetlerinin kapsamına idari yönetim, adli işlemler, maliye, ticaret, sanayi, toprak mülkiyeti, tarım, iskân, eğitim, memurların görev süreci gibi konular giriyordu. Komitenin bünyesinde Savaş Bakanı, Jandarma Şefi, Mülkiyet Bakanı, İçişleri Bakanı ve Adalet Bakanı gibi oldukça yetkili ve bürokratik yapının zirvesinde bulunan figürler bulunmaktaydı. Bu kompozisyon Kırım Savaşı'nın başlangıcına kadar bu şekilde kaldı.

Genel-Valilik Öncesi (1840-1882)

Aleksandr Mihailoviç, 1840 yılında St. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmasının ardından avcı süvari alayına astsubay olarak katıldı. 1843 yılında teğmenliğe terfi etmesinin ardından 1844 yılında Kafkasya Kolordusu Başkumandanı A. İ. Neydgardt'ın emir subayı olarak atandı ve yine onun döneminde süvari birliğine kaydedildi.¹⁴ 1817-1864 Kafkas Savaşı'nın bir safhası olarak 1845 yılında Diomid Vasilyeviç Passek komutasında düzenlenen Dargo Muharebesi sırasında müstahkem mevzilere yapılan saldırılara katılmış ve ardından Dargo'nun ele geçirilmesi sırasında sol baldırından bir kurşunla yaralanmıştır. Bir sonraki 1846 seferinde Kabardey'de ve Pyotr Petroviç Nesterov'un komutası altında İmam Şamil'e karşı savaştı ve ardından İvan Mihailoviç Labıntsev'in Küçük Çeçenistan'daki müfrezesinin düzenlediği sefere iştirak etti. Rusya idaresine tâbi olmayan aulları yok etmek için 1847 yılında Nesterov tarafından Galaşev boğazına yapılan seferde yer aldı. Müteakiben Yarbay Nikolay Pavloviç Sleptsov'un müfrezesinin Çeçen çiftliklerine yaptığı

¹² İmam Şamil ve mücadelesi üzerine bk. Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, Frank Cass, London, 1994.

¹³ Vorontsov'un Kafkasya naipliği üzerine bk. Anthony L. H. Rhineland, *Prince Michael Vorontsov: Viceroy to the Tsar*, McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston, 1990.

¹⁴ N. R. Ovsyamy, *Russkoe Upravlenie v Bolgarii v 1877-78-79*, II. Cilt, T-vo Hudojestvennoy Peçati, Sankt Peterburg 1906, s. 1-10.

baskınlarda da görev aldı. Bu görevlerdeki başarısı sebebiyle Kafkasya Naibi Prens M. S. Vorontsov tarafından İran ve Osmanlı hudut hattını teftiş etmek ve mevzilerdeki Don Kazak alaylarını denetlemek için gönderildi. 1852 yılına kadar Vorontsov'un emir subayı olarak görev yaptı. Kafkasya'da 1847 yılında düzenlenen seferlerde gösterdiği başarılarından dolayı aynı yıl içinde kurmay subay rütbesine terfi ettirilerek dördüncü sınıf Aziz Vladimir nişanı ile ödüllendirildi. 1848-1850 yılları arasında Çeçenistan'ın muhtelif bölgelerinde düzenlenen muharebelere katıldı. 1850 yılı yazında Samur Nehri'nin sol kanadına yapılan ekspedisyonda bulunduktan sonra sonbahar aylarında Veliht Aleksandr Nikolayeviç (II. Aleksandr) ile Çeçenistan'daki Roşnya Nehri civarında yapılan bir muharebeye de katıldı. Bu başarısı üzerine aynı yıl içerisinde albay rütbesine yükseltildi. 1851 yılında ise Kuban Nehri'nin bir kolu olan Belaya civarında çatışmalarda defalarca bulundu. 1852 yılının sonlarına doğru Nijniy Novgorod Avcı Süvari Alayı'nda görevlendirildi. 1853 yılında ise yurtdışı iznini Cezayir'e bir gezi için kullandı. Burada Fransız askerî teşkilatlanmasını ve Fransızların Kafkasya'daki Rus askerî eylemleriyle benzer özelliklere sahip olan savaşı yürütme tarzını tanıma fırsatı buldu.¹⁵

1853-1856 Kırım Savaşı'nın Kafkasya sahasında yer alan Kürekdere Muharebesi'nde (1854) ve Nijniy Novgorod Avcı Süvari Alayı'na (1855-58) komuta ederek Kars Kalesi'nin kuşatması sırasında kendini gösterdi. Bilhassa Kars'ın güney-batısında bulunan Cavra'da (Haşçiftlik) Osmanlı askeri ile mücadelesi ve ablukayı kırma girişiminden dolayı üçüncü sınıf St. Vladimir Nişanı ile ödüllendirildi. Sonrasında ise Pyotr Petroviç Kovalevskiy komutası altında Kars'ın 100 km batısında bulunan Penek'te yapılan muharebede görev aldı. Kars'a yapılacak taarruz için 1855 yılı Eylül ayında tümgeneral rütbesine yükseltildi. Kırım Savaşı sonrasında Çeçenistan sınırları içinde devam eden askerî seferlere Nijniy Novgorod Avcı Süvari Alayı ile katıldı. 1858 yılı Ekim ayında, 1861-1864 yılları arasında Çerkes sürgününü tasarlayan ve uygulayan Nikolay İvanoviç Yevdokimov'un süvari alayının subaylarından birine haksız yere hakaret etmesinden dolayı Aleksandr Mihailoviç'in onunla tartışması nedeniyle Nizhniy Novgorod Süvari Alayı'nın komutanlığı görevinden azledilmesini talep etti. 1859-1863 yılları arasında Don Kazakları Ordusu Kurmay Başkanı olarak görev yaptı. 1860 yılında Azize Anna nişanı ile taltif edildi. Bu süreçte Don Askerî Bölgesi'nde 1861 yılında yürürlüğe giren köylü reformuna dair süreci denetledi. Yine aynı yılın

¹⁵ Dondukov-Korsakov'un Cezayir'e olan ziyareti rastlantısal değildi. Bu dönemde Rusya idaresi Kafkasya'da kendisi için daha verimli, kalıcı ve stabil bir idare kurabilmek adına çevresindeki ülkelerde benzer örnekleri inceleme gereği duyuyordu. Mustafa Tanrıverdi, "Rusya'nın Kafkasya Müslümanlarını İdare Yöntemi Olarak Askerî-Halk İdaresinin Teşekkülü ve Uygulanışı (1860-1917)", *Tarih Dergisi*, Sayı 75, 2021, ss. 257-258; V. O. Bobrovnikov ve İ. L. Babiç, *Severnyy Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva, 2007, s. 206-208.

inde korgeneralliğe terfi ettirildi. 1863 yılında ise askerî faaliyetlerde aldığı yaralar nedeniyle görevden alındı.

Yaklaşık 5 yıllık bir aranın ardından 1868 yılının yaz aylarında tekrar hizmete döndü ve İçişleri Bakanlığı'nda görevlendirildi. 1868 yılından itibaren İçişleri Bakanlığı'nda köylülerin yeniden iskânına ilişkin yasaların gözden geçirilmesini denetleyen komisyonun başkanlığı görevlerinde de bulundu. 1869 yılında ise Güney-Batı Bölgesi'nin (Kiev, Podolsk ve Volhinya *guberniyalarından* oluşan bir bölge) genel-valisi olarak atandı. Bu görevi 1878 yılına kadar devam ettirdi. Aynı zamanda 1877 yılının başlarında bir süreliğine Kiev Askerî Bölgesi'ni komutan vekili pozisyonunu idare ederken, yine aynı yıl içerisinde Osmanlı'ya yapılan savaş ilanından sonra Dobruca'daki XIII. Kolordu'ya komuta etme görevini de üstlendi. Leh soylularının Güney-Batı Bölgesi'ndeki etkisini azaltmayı amaçlayan politikayı sürdürerek buraya *zemstvo* sistemini tesis etmeyi teklif etti. Bu süreçte *çinşeviklerin* Güney-Batı Bölgesi'ndeki kiraladıkları topraklardan tahliye edilme sürecinin ertelenmesini sağladı. Bu grubun durumuyla alakalı iyileştirmeler yapmak için bir komisyon tesis edilmesinde öncü oldu. Ukrayna entelijansiyasında Polonya'nın etkisine karşı bir denge unsuru olduğunu fark ederek, Kiev'de İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği'nin Güney-Batı Bölümü'nün açılmasını teşvik etti. Burası 1873 yılında Ukrainofil hareketinin merkezi haline gelmişti.¹⁶ 1876 yılında İmparator II. Aleksandr'ın bahsi geçen cemiyetin Güney-Batı Bölümü'nün kapatılmasını, Ukrainece kitapların Rusya'ya girmesinin ve yayınlanmasının yasaklanmasını emreden Ems Kararnamesi'ni protesto etti.¹⁷

1878 yılında Doğu yani Rusçuk müfrezesinin sorumluluğunu üstlendi ve aynı yıl içerisinde generalliğe terfi etti. 1878'deki Ayastefanos Barış Antlaşması ve Vladimir Aleksandroviç Çerkasskiy'nin vefatından sonra yeni kurulan Bulgaristan Prensligi'nin bir tür genel-valisi olarak Bulgaristan'daki geçici Rus idaresinin başına geçti. 1879'daki Tırnova Anayasası'nın temelini oluşturan Bulgaristan Kuruluş Yasası'nın ilk taslağının hazırlanmasına yer aldı.¹⁸ Oldukça kritik olan bu dönemde Bulgaristan'da ülkenin yeni idaresini tesis etme, içerideki hiziplerin ihtiraslarını dizginleme ve dışarıdan gelen entrikalarla mücadele etme görevini üstlendi. Enerjik, yetenekli, rutine yabancı, olaylara geniş bir bakış açısıyla

¹⁶ Faith Hillis, "Ukrainophile Activism and Imperial Governance in Russia's Southwestern Borderlands", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Cilt 13, Sayı 2, 2012, s. 301-326.

¹⁷ XIX. yüzyılın ikinci yarısında ön plana çıkmaya başlayan Ukrayna meselesi için bk. A. İ. Miller, *Ukrainskiy Vopros' v Politike Vlastey i Russkom Obşçestvennom Mnenii (vtoraya polovina XIX. v)*, Alteyya, Sankt Peterburg, 2000.

¹⁸ Marin Drinov, *Zapiska o Deyatel'nosti Vremennago Russkago Upravleniya v Bolgarii*, Tipografiya L. Karavelova, Trnovo, 1879, s. 1-17.

yaklaşan Aleksandr Mihailoviç bu görevi parlak bir şekilde yerine getirdi. Bulgarlar arasında ileri seviyede sevgi ve popülerlik kazandı. Bu görevdeyken Bulgar prenslik tahtı için de ismi geçenler arasındaydı. Rusların arzuladığı “Büyük Bulgaristan” Berlin Kongresi’nde ortadan kaldırılıp Bulgaristan ve Doğu Rumeli olarak bölündüğünde, Aleksandr Mihailoviç Büyük Bulgaristan adına yaptığı propaganda ile bu hükmün gerçekleşmesini engellemeye çalıştı. 1879 yılının Nisan ayında Tırnovo’da Bulgaristan Prenslığı’nin ilk ulusal meclisini açtı ve oturumlara başkanlık etti. Prens olarak seçilmesi, siyasi duruşu nedeniyle İmparator II. Aleksandr tarafından onaylanmadı. Bu pozisyonu Prens Alexander von Battenberg’e bırakmak zorunda kaldı. 1879’dan itibaren artık Devlet Konseyi üyesiydi. 1880 yılında Harkov Askerî Bölgesi birliklerine komuta etti ve Harkov’un geçici genel-valisi olarak atandı. 1881 yılında ise Odessa’da da aynı görevi üstlenerek Odessa Askerî Bölgesi birliklerinin komutanı ve Odessa geçici genel-valisi olarak görev yaptı.

Genel-Valilik ve Kafkasya

İmparator II. Aleksandr’a devrimciler tarafından düzenlenen suikastın ardından, karşı reformlar dönemi olarak bilinen 1881 ile 1905 arasındaki yıllar, Rusya İmparatorluğu’nun genelinde ciddi siyasi değişikliklere sahne oldu. Selefi olan babasıyla mukayese edildiğinde tam tersi bir siyasi profil çizen III. Aleksandr tahta geçti.¹⁹ Kafkasya’da esnek olmayan bir yönetim, bölgenin hızla sanayileşmesiyle birleşerek ciddi sosyal ve siyasi çıkmazlar yarattı. Dahası, yeni İmparator III. Aleksandr, tahta çıkışından kısa bir süre sonra, 4 Aralık 1881 tarihinde Kafkasya Naipliği’ni lağvetti. Naipliğin yerine Kafkasya genel-valiliği kuruldu. III. Aleksandr’ın saltanatı Kafkasya’da daha fazla merkezî kontrol ve Müslümanların temsili kurumlara katılımının kısıtlandığı bir dönem olarak kendini gösterdi. İmparatorluk Rusya’sı, Kafkasya sınırlarını bölgesel özelliklerini göz ardı ederek imparatorluğun idari yapısına entegre etmeye çalışıyordu. İmparator ayrıca naiplik konseyi ve özel kançılıyası ile devlet mülkleri dairesi gibi naipliğe bağlı tüm kurumları lağvetti. Naiplik bürokrasisinin sahip olduğu ormanlar ve araziler merkezî bakanlıklara geri verildi. Kafkas Komitesi de lağvedildi. St. Petersburg’daki bakanlıklar bir kez daha resmî olarak otoritelerini Kafkasya’ya kadar genişletti. III. Aleksandr’ın doğrudan kendisine hesap verebilen ve alacağı kararlardan kendisinin sorumlu olacağı bir idareciyi tercih etmesi pek rastlantısal değildi. Kırım Savaşı sonrasında babası II. Aleksandr tarafından başlatılmak zorunda kalınan reformlar ülkenin her bölgesinde beklenildiği gibi karşılanmamış hatta bazı bölgelerde sosyo-ekonomik yapının

¹⁹ Hans Rogger, *Russia in the Age of Modernisation and Revolution, 1881-1917*, Longman, London, 1983.

olumsuz olarak etkilenmesine de neden olmuştu.²⁰ Yine aynı dönemde yetenek ve becerileri ile daha öncesinde Bulgaristan'ın idaresinde ön plana çıkmış olan Aleksandr Mihailoviç Dondukov-Korsakov Kafkasya tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. 1882 yılının Ocak ayında Kafkasya Genel-Valisi ve Kafkas Kolordusu Komutanı olarak görevlendirilmesi onu seleflerine kıyasla oldukça prestijli bir konuma yerleştiriyordu.

Bu süreçte bölgeye atanan Dondukov-Korsakov'a göre Rusya merkez idaresinin nihai hedefi, Kafkasya'nın tüm heterojen unsurlarının imparatorluğun yerli yapısıyla kademeli olarak birleştirilmesine odaklanıyordu.²¹ St. Petersburg'a sunduğu raporlara göre bu hedefe ulaşmak için son derece dikkatli ve tedbirli bir süreç takip edilmek zorundaydı zira yüzyıllardır bölgede yerleşmiş olan geleneksel tutum ve davranışlar, yerli halklar tarafından fark edilemeden tutarlı bir süreçle teskin edilebilir, hatta kontrol altına alınabilirdi. Bu konuda atılacak her ani adım ve alınacak zamansız önlemler beklenenden daha fazla tepkiye neden olabilir, dolayısıyla hedefe ulaşmayı yavaşlatabilir hatta bu sürece zarar verebilirdi. Bu doğrultuda yerel yönetim, gerek tarihî, dinî ve millî nedenlerle, gerekse iktisadi koşullar ve hatta bazen idari tedbirler üzerinden bölgede bulunan her unsurun ahlaki ve siyasi özelliklerini devamlı göz önünde bulundurmaya zorundaydı. Bütün bu veriler göz ardı edilemeyecek kadar mühimdi zira bölgenin büyük bir bölümünün huzur ve refahı bazen bunların doğru anlaşılmasına ve belirli bir zaman aralığında kullanılabilmesine bağlıydı. Bu durum, Kafkasya'ya komşu olan devletlerin nüfusuyla kabilevî ve dinî bağları olan ve bu nedenle belirli koşullar altında bölgedeki siyasi durumu etkileyebilen unsurlar açısından bilhassa önemliydi.

Resmî olarak kaldırılan naiplik makamının onunla muadil haklara sahip olacak olan genel-valilik makamı ile doldurulması hedeflenmişti. Naipliğin kaldırılması, petrol endüstrisinin hızla büyümesi, sınıfsal ve etnik gerilimlerin ortaya çıkması ve Kafkasya'nın bazı bölgelerinde milliyetçi bir hareketin başlamasıyla aynı döneme denk geldi. Sahip olduğu yetki ve otorite bakımından naiplikten genel-valiliğe hızlı geçiş bölgedeki halkın gözünde devlet otoritesinin zayıflamasına sebebiyet verebilirdi. Bu otoritenin mümkün mertebe korunması gerekiyordu. St.

²⁰ II. Alexander Dönemi'ndeki modernizasyon süreci için bk. Werner Eugen Mosse, *Alexander II and the Modernization of Russia*, I.B.Tauris, London, 1962; Alfred J. Rieber, "Alexander II: A Revisionist View", *The Journal of Modern History*, Cilt 43, Sayı 1, 1971, ss. 42-58; Maureen Perrie, *Alexander II: Emancipation & Reform in Russia, 1855-1881*, Historical Association, London, 1989; David Saunders, *Russia in the Age of Reaction and Reform 1801-1881*, Longman, London, 1992; L. G. Zakharova, John Bushnell, and Ben Eklof, *Russia's Great Reforms, 1855-1881*, Indiana University Press, Bloomington, 1994.

²¹ Michael Khodarkovsky, "Non-Russian Subjects", *The Cambridge History of Russia: From Early Rus' to 1689*, ed. Maureen Perrie, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Petersburg'dan daha fazla özerklik yetkisi almak için genel-valilerin verdiği mücadele, XIX. yüzyılın son yirmi yılında Kafkasya idaresine damgasını vurdu. Geniş bir perspektiften bakıldığında naipliğin kaldırılması zamanın ruhuna uygundu lâkin Kafkasya idaresi o kadar zayıflamıştı ki yeni Genel-vali Dondukov-Korsakov yetkilerinin sınırlandırılmasından ve en küçük kararlar için bile St. Petersburg'daki bakanlıklara danışmak zorunda kalmanın karar alma sürecini geciktirmekle kalmayıp düpedüz utanç verici olduğundan şikâyetçiydi. Sorunların St. Petersburg'a havale edilmesi de yerel ihtiyaçlara ve geleneklere duyarsız kararların alınmasına neden oluyordu. Güncel iktisadi gelişmelerin etkin bir yönetime olan ihtiyacı artırdığı bir zaman aralığında Kafkasya idaresi hareket özgürlüğünden mahrum kalıyordu. İmparatorluğun başkentinde bulunan bakanlıklarının Kafkasya'daki idareye daha fazla müdâhil olması ve birden fazla otorite merkezinin ortaya çıkmasıyla, naiplikten genel-valiliğe yapılan geçiş kâğıt üzerinde oldukça basit görünse de pratikte ortaya çıkabilecek birçok değişkenin kontrol edilebilmesi oldukça netemeli bir süreçti. Kafkasya idaresinin otoritesinin azalmasının yerel halk üzerindeki etkisi oldukça tartışmalı bir konuydu.

Dondukov-Korsakov, Kafkasya genel-valisi olarak göreve başlamasından itibaren, Kafkasya'da naibin tam yetkili olarak elinde tuttuğu yetkilerin bir kısmına sahip olacağı bir geçiş dönemini savundu. Bakanlar Kurulu ile Kafkasya'daki özerkliğinin kapsamı ve içeriği üzerine yaptığı tartışmalar, imparatorlukta merkez-çevre arasındaki gerilimin şiddetine işaret etmektedir. İmparatora hitaben kaleme aldığı mektuplarda Dondukov-Korsakov görevlerini bölgenin karmaşık idari yapısını basitleştirmek, Kafkasya'nın idaresini imparatorluğun genel yönetimiyle birleştirmek ve bölgenin giderlerini önemli ölçüde azaltmak olarak tanımlıyordu lâkin bu hedefleri gerçekleştirmek adına adım atmakta kararsızdı. 1881-1886 yılları arasında Bakanlar Kurulu başkanlığı görevini yürüten Mihail Hristof Reytern (von Reutern) ile yaptığı yazışmalarda, Kafkasya Komitesi lağvedildiğinden, hızlı kararlar almasında kendisine yardımcı olabilecek ve Kafkasya hakkında özel bilgiye sahip hiçbir kurumun bulunmadığına dair endişelerini dile getiriyordu. Nihayetinde, çabaları St. Petersburg'da herhangi bir karşılık bulmayacaktı. Bilhassa Kafkasya gibi idari merkezden uzak bölgelerde yerli halkın gözündeki pozisyonu ne kadar küçülürse, o kadar güçsüz görünecekti. Bölgedeki meşruiyetini tamamen kaybetmesini önlemek için Kafkasya'nın imparatorluğun geri kalanı tarafından yutulmasını engellemek için malî sistem üzerindeki geçici kontrolü elinde tutmak istedi. Kafkasya'da göreve başlamasının ilk yılından itibaren dile getirdiği endişeler, idaresi boyunca tartışma konusu olmaya devam etti. 1882'den 1890'a kadar sekiz yıl boyunca imparatora hitaben yazdığı mektup ve raporlarda, bakanlık müdahalesinin yerel yönetim için olumsuz sonuçlara yol açtığı konusunda defalarca uyarıda bulundu. Bakanların haddinden fazla sorumluluk yüklendiğini ve başkentten çok uzak olan Kafkasya ile etkili bir

şekilde meşgul olamadıklarını savundu. Onun bu ısrarları üzerine Devlet Konseyi 1887 yılı Temmuz ayında genel-valinin yetkilerinden bazılarını genişletti. Buna rağmen genel-vali yetkilerini halâ yetersiz buluyordu. Bakanlıklar yetkilerin genel-vali ile paylaşılması konusunda oldukça tutucuydu ve yapılan bu güncellemeden memnun değillerdi. Bakanlıklar, Devlet Konseyi'nde onun lehine alınan kararları veto ederek, genel-valinin konseyindeki kişi sayılarını artırmamasını ve dolayısıyla yerel yönetimi genişletmesini engellediler.

Gürcü-Ermeni Toprak Meselesi

XIX. yüzyılın son çeyreğinde tüm Kafkasya bölgesinin etnografik yapısına göz atıldığında, unsurlarının sayısı açısından üç grubun ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar, Kuzey Kafkasya'da yoğunlaşan Ruslar ve ağırlıklı olarak Transkafkasya'da yerleşik olan Türk ve Gürcü-İmeret halklarıydı. Transkafkasya'da sayı bakımından diğerlerine kıyasla üstün bir konuma sahip olacak herhangi etnik ya da dinî bir unsur bulunmamaktaydı. Teorik açıdan bakıldığında ise baskın bir unsurun olmaması nüfusun sadece tek bir yerli unsuruna dayanma zorunluluğunu ortadan kaldırarak siyasi anlamda Rusya merkezî idaresi için oldukça elverişli bir ortam oluşturmaktaydı. Bununla beraber pratik olarak bu durum Kafkasya'nın genelinde her zaman geçerli olmamakta, zorunlu olarak her unsurun yukarıda bahsedilen ahlaki ve siyasi özellikleri göz önünde bulundurulmakta ve dolayısıyla gerekli destek bölgenin en güvenilir unsurunda aranmaktaydı. Ruslar istisna tutulursa, güvenilirlik ve Rusya merkezî yapısına olan bağlılık açısından Gürcü-İmeret unsurunun ön plana çıktığı görülmektedir.²² Gürcistan ve İmeretya'nın Rusya İmparatorluğu'na ilhak edilmesinin ardından bu bölgenin nüfusunun Kafkas Savaşları sırasında Rusya İmparatorluğu'na verdiği destek ve üstlendiği aktif rol hem siyasi hem de askerî alanda bölge ahalisine diğerlerine nazaran prestijli bir konum ve güven kazandırmıştı.²³

Bırakılan bu olumlu imajla beraber Gürcüler arasında da yeni Rusya hükûmeti tarafından desteklenmeyen modern fikirleri takip eden bazı figürler bulunmaktaydı lâkin bunların sayıları oldukça azdı. Bu durum yerel yozlaşmadan

²² Henry John Armani, *The Russian Annexation of the Kingdom of Imeretia, 1800-1815: In the Light of Russo-Ottoman Relation*, Basılmamış Doktora Tezi, Georgetown University, 1970; Anthony L. H. Rhineland, *The Incorporation of the Caucasus into the Russian Empire: The Case of Georgia*, Basılmamış Doktora Tezi, Columbia University, 1972.

²³ Gürcistan'ın Rusya ile olan münasebetleri hakkında bk. David M. Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy, 1658-1832*, Columbia University Press, New York, 1957; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People: From the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Kegan Paul, Trench, Trubner, London, 1932; Nikolas K. Gvosdev, "The Russian Empire and the Georgian Orthodox Church in the First Decades of Imperial Rule, 1801-30", *Central Asian Survey*, Cilt 14, Sayı 3, 1995, ss. 407-423; Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, Indiana University Press, Bloomington, 1994.

daha ziyade imparatorluğun orta ve yüksekokullarında yerli hakların aldığı eğitimin bir sonucuydu.²⁴ Bu tür düşünce ve fikir akımlarını takip eden figürlerin varlığı herhangi bir endişe ya da korkuya neden olmamaktaydı zira hem Gürcülerin Rusya'ya karşı olan duyguları hem de karakterleri nedeniyle milletlerinin içerisinde kitlelere ulaşabilecek herhangi bir etkiye sahip değildiler.²⁵ Bununla birlikte, Gürcü-İmeret nüfusu arasında Rusya hükûmetine karşı belli bir hoşnutsuzluk ve hatta bölgedeki yetkililere karşı belirli bir seviyede güvensizlik olduğu da inkâr edilemezdi lâkin bu hoşnutsuzluğun sebebi tamamen iktisadi saiklerle ilgiliydi. Gürcü soylularının, yakın geçmişteki askerî koşullar nedeniyle iktisadi çıkarlarına zarar verecek şekilde Rusya birliklerinin saflarına çekilmesinden kaynaklanan kısmî yıkımı bu bölgenin üst sınıfını neredeyse umutsuz bir duruma sürükledi.²⁶ Gürcü soylularına ait tüm mülklerin ipotek altına alınması önemli bir dönüm noktasıydı. Çoğu durumda ipotekler mülklerin orijinal değerinin oldukça üzerinde bir tutarla kayıt altına alınmıştı. Bu iktisadi kriz tüm Gürcü mülklerinin yetenekli ve sermayedar Ermenilerin eline geçmesine neden olacak ve Gürcü soylularının giderek topraklarını kaybetmesi bir gerçeklik haline gelecekti.²⁷

Bu süreçte kaçınılmaz olarak Rusya hükûmeti bazı kritik sorularla yüzleşmek zorunda kaldı: Rusya merkezinin kendisine oldukça sadık Gürcü soylularını elde tutmaya ve korumaya devam etmesi çıkarlarına uygun muydu? Yoksa zamanın akışına göre bu soyluların tüm mülklerinin, siyasi açıdan güvenilir bir unsur temsil etmekten uzak olan ve giderek büyüyen Ermenilerin eline geçmesine yol açmasına izin vermek mi daha iyiydi? Dondukov-Korsakov'a göre bu meselenin Gürcü soyluluğunu koruyarak çözümleninin siyasi açıdan faydalı olacağı düşünüülüyorsa, uygun önlemlerin alınması gerekliydi.²⁸

²⁴ Oliver Reisner, "The Tergdaleulebi: Founders of Georgian National Identity", *Forms of Identity: Definitions and Changes*, ed. Ladislaus Löb, István Petrovics, and György E. Szónyi, Attila József University, Szeged, 1994, ss. 125-137; "Zwischen Zarentreue und ethnischem Selbstbewußtsein - der "Fall" Dimit'ri Qipiani und die Georgier (1885-1887)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Cilt 47, Sayı 4, 1999, s. 512-524.

²⁵ Stephen F. Jones, "Russian Imperial Administration and the Georgian Nobility: The Georgian Conspiracy of 1832", *Slavonic and East European Review*, Cilt 65, Sayı 1, 1987, s. 53-76.

²⁶ Ronald Grigor Suny, "'The Peasants Have Always Fed Us': The Georgian Nobility and the Peasant Emancipation, 1856-1871", *Russian Review*, Cilt 38, 1979, s. 27-51.

²⁷ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv*, fond: 932, opis': 1, delo: 296, ss. 2-2ob. [Bundan sonra RGLA]. Ermeniler ile alakalı olarak bk. George A. Bournoutian, "The Armenian Church and the Political Formation of Eastern Armenia", *Armenian Review*, Cilt 36, Sayı 3, 1983, s. 7-17.

²⁸ RGLA, fond: 932, opis': 1, delo: 296, s. 3.

Dondukov-Korsakov, Kafkasya'ya varır varmaz Gürcü soylularının kötü ekonomik durumuna özel bir dikkat gösterdi ve Gürcü soyluların ipotekli tüm mülkleri ve bu ipoteklerin güvenilirlik derecesi hakkında detaylı bir rapor talep etti. Bu süreçte General Prens Vahtang Vahtangoviç Orbeliani başkanlığında oluşturulan özel bir komisyon, mülklerinin acilen satılması tehdidi altında olan kişilerin ödeme araçları hakkında ayrıntılı bilgiler hazırladı. Bu şekilde toplanan verilerden bir açıklama derlendi. Bu araştırmaların sonucunda, ipotekli mülk üzerinde neredeyse bir buçuk yıla yayılmış toplam bir milyon rubleden fazla bir borç bulunmaktaydı. Dondukov-Korsakov'a göre durum oldukça kaotik ve içinden çıkılması zor bir haldeydi. Bu karışık durum sadece imparatorun doğrudan bu sürece dâhil olmasıyla çözülebilirdi. Ancak bu şekilde Gürcü soylularının yakın bir vakit aralığında gerçekleşmesi beklenen çöküşü gerçekten önlenebilir ve zarar görmüş refahlarını geri getirilebilirdi.²⁹

Dondukov-Korsakov tarafından yapılan ilk incelemelere göre Gürcistan ve İmeretya'nın köylü nüfusu da oldukça elverişsiz koşullarda yaşıyorlardı. Kendi içinde çalışkan, barışçıl ve Rusya hükûmetine sadakatleri bilinen bu halk, toprak haklarının belirsizliği ve eşit olmayan vergilendirme nedeniyle aynı iktisadi krizi tecrübe etmekteydiler. Bunun sonucu olarak, yaygın bir şekilde, çoğu zaman ciddi suçların eşlik ettiği, sonu gelmeyen davalar ve anlaşmazlıklar yığınını beraberinde getiren şiddetli toprak gaspları yaşanmaktaydı. Halkın yaşamının en basit yönlerine uygulanan bürokratik şekilciliğin tüm gerekliliklerinin ne manaya geldiğini anlamayan nüfusun, kendi görüşlerine göre ne yasa ne de davanın esası tarafından haklı gösterilmeyen küçük çapta bir rahatsızlık hissettiğini de eklemek gerekir. Dondukov-Korsakov'a göre aynı zamanda, adli kurumlarda toprak ilişkilerinden kaynaklanan davalar, halkın ahlak anlayışına alışkın olmayan karmaşık yargılama biçimleriyle beraber yoksul ve karamsar insanlar için yıpratıcı olan avukat masrafları, köylü nüfusun bu konudaki güçsüz yetkililere karşı hoşnutsuzluğunun ve Rusya yerel idaresinin adaleti yönetme yöntemine olan güvensizliğinin ana nedenlerinden biri olarak hizmet etmekteydi.³⁰

Dondukov-Korsakov, bahsi geçen bu aksaklık ve problemlerin Transkafkasya'daki dengenin bozulmasına sebebiyet verdiği ve ortaya çıkan boşluğun bölgedeki bir diğer unsur olan Ermeniler tarafından doldurulduğunun altını çizmektedir. Bir bütün olarak Gürcü unsurun maddî ve manevî öneminin azalmasıyla birlikte, Ermenilerin etkisi ve gücü hızla artmaktaydı. Şüphesiz yetenekleri, eğitim istekleri ve sermayeye sahip olmaları ile öne çıkan bu halk, zenginleşme araçlarından uzak kalmamaları ve karşılıklı dayanışmanın olumlu

²⁹ RGLA, fond: 932, opis: 1, delo: 296, ss. 3-3ob.

³⁰ RGLA, fond: 932, opis: 1, delo: 296, ss. 3ob-4.

etkisiyle, son 20-30 yıldır bölgedeki baskın iktisadi konumu elde etmişti.³¹ Tüm ticari yapı, sanayi, şehirlerdeki mülklerin çoğu ve toprak mülklerinin bir kısmı şu anda Ermenilerin elinde toplanmıştı.³² Dondukov-Korsakov'a göre eğer Rusya hükûmeti buna karşı özel önlemler almazsa, kısa bir süre içinde Gürcü soylulara ait olan mülkler de Ermenilerin kontrolüne geçecekti. Ermeniler toprağın kendi ellerinde olduğunu ve bununla beraber nüfuzlarının da hangi seviyede olduğunu çok iyi biliyorlar ve bu nedenle ısrarla ve sistematik olarak bir tür sosyo-politik ayaklanma hazırlığı içerisindeydiler.³³

Dondukov-Korsakov mümkün olduğunca bölgedeki halklar arasında belirli bir dengenin var olmasını ve bu ortamın Rusya hükûmeti ve idaresi tarafından gözetilmesi ve kollanması gerektiğini savunuyordu. Kendisine göre, Transkafkasya'daki büyük toprak mülkiyetinin Ermenilere geçmesi siyasi açıdan oldukça kritik bir durumdu zira bu halk diğer yerli Hristiyan halklara kıyasla Rusya hükûmetine aynı güvenilirlik garantisini vermekten uzaktı. Son derece çalışkan ve itaatkâr olan kırsal Ermeni nüfusu şimdiye kadar herhangi bir siyasi eğilime tamamen kayıtsız kalırken, diğer yandan Ermeni aydınları arasında son zamanlarda, halâ belirsiz de olsa, bir tür özerklik için ayrılıkçı özlemler ve tarihî Ermenistan sınırlarını yeniden oluşturma hayalleri göze çarpmaktaydı. Özellikle gençler arasında yaygın olan ve bazen hem yerli hem de yabancı Ermeni edebiyatında kendini gösteren bu fikirler çok ciddi bir tehlike arz etmemekle beraber yine de Rusya hükûmeti bu tür eğilimlerin okullar aracılığıyla genç nesle nüfuz etmesinin önüne geçilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu arada, halkları için ilkökul ve diğer eğitim kurumları kurmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan Ermeniler arasında halk eğitiminin muazzam gelişimi ve 1877 yasınının Ermeni okulları için yarattığı ayrıcalıklı konum, yerel yönetimin Ermeni okullarında yetiştirme ve eğitimin yönü üzerinde gerçek bir kontrol sahibi olmasını imkânsız değilse bile son derece zorlaştırmaktaydı.³⁴

Dondukov-Korsakov imparatora hitaben kaleme aldığı raporunda eğitim meselesinin önemli olduğunu ve bölgedeki Ermeni okullarının organizasyonu ve yönetimine, Rusya hükûmetinin nüfuzuna sahip olan "Tüm Ermeniler

³¹ Ronald Grigor Suny, "Russian Rule and Caucasian Society in the First Half of the Nineteenth Century: The Georgian Nobility and the Armenian Bourgeoisie, 1801-1856", *Nationalities Papers*, Cilt 7, Sayı 1, 1979, s. 53-78.

³² F. Kazemzadeh, *Russian Penetration of the Caucasus, Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, ed. Taras Hunczak, Rutgers University Press, New Brunswick, 1974, ss. 239-263.

³³ RGĀA, fond: 932, opis: 1, delo: 296, ss. 4-4ob.

³⁴ RGĀA, fond: 932, opis: 1, delo: 296, s. 4ob.

Katolikosu³⁵ üzerinden tamamen uygunsuz bir siyasi unsur dâhil edildiğini belirtiyordu. Katolikos, nerede olurlarsa olsun tüm Ermenilerin ruhani lideri olarak görülmekle kalmıyor, aynı zamanda bazılarının gözünde Ermeni halkının siyasi birliği fikrinin de temsilciliğini yapıyordu. Dondukov-Korsakov, Ermeni Katolikos'un Rusya İmparatorluğu'nda “*eşi benzeri görülmemiş haklara*” sahip olduğunu ve aynı zamanda hükümetin amaçları açısından yerel halk üzerinde olumsuz etkilere sahip olduğunu belirtiyordu. Eçmiadzin Katolikosluk Makamı'nın tüm Ermeniler, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler üzerindeki etkisinin bir zamanlar Rusya İmparatorluğu için olumlu bir anlam taşıdığı inkâr edilemezdi. Lâkin Osmanlı'da zamanla değişen siyasi durum, Tanzimat süreci, gelişen fikrî akımlar, Ermenilerin giderek artan gücü ve aynı Katolikos'un etkisi altında aralarında gelişmeye başlayan ortak siyasi özerklik ve tüm Ermeni milletinin birleşmesi arzusu ile birlikte şu soru ortaya çıkmaktaydı: “*Anadolu'daki Ermenilerin Sis Ermeni Katolikosluğu'nun üstünlüğünü yeniden tesis etme arzusundan yararlanarak Eçmiadzin ve Sis Katolikoslukları arasındaki bölünmeyi hızlandırarak Ermeni milletinin Rusya ve Osmanlı parçaları arasında ruhani ve siyasi bir ayrılık tesis etmek Rusya hükümeti için avantajlı olmaz mı?*” Bu soruyu dile getiren Dondukov-Korsakov'a göre böyle bir durumda Eçmiadzin Katolikosu sadece Rusya Ermenilerinin ruhanî lideri olarak kalacak ve milleti ile ilgili olarak Ortodoks olmayan diğer mezheplerin ruhanî liderleriyle aynı koşullara sahip olacaktı.³⁶ Rusya İmparatorluğu ile Ermeni Kilisesi arasındaki karşılıklı yanlış anlaşılma ve tedirginlik 1828 yılında Revan Hanlığı'nın ilhakından beri mevcuttu. 1836 yılında Rusya hükümeti Ermeni Kilisesi'nin özerkliğini korurken Katolikos da dâhil olmak üzere Ermeni dinî liderliğinin siyasi yetkilerini büyük ölçüde kısıtlayan *polojenie* adlı bir yönetmelik çıkardı lâkin bu uyumlu bir şekilde bir arada yaşamının bir aracı haline gelmedi. Yeni yönetmeliğe göre Eçmiadzin Katolikosu Eçmiadzin'de dinî ve seküler ileri gelenlerin katılacağı toplantılarda belirlenecekti. Katolikosun seçiminde son sözü imparator söyleyecekti. Rusya İmparatorluğu, Katolikos'u Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki baskı ve Osmanlı mirasının paylaşımı ile bağlantılı olarak dış politika aparatı olarak kullanmayı umuyordu.

³⁵ Tüm Ermeniler Katolikosu (Armenayn Hayots Gatoğigos) Ermeni Apostolik Kilisesi'ne ait en üst düzey unvandır. Bununla beraber Sis (Kozan) Ermeni Kutsal Makamı da katolikosluk unvanı taşır lâkin Kutsal Eçmiadzin Katolikosluk Ana Makamı aynı zamanda Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Ana Makamı olduğundan dolayı Tüm Ermeniler Katolikosu olarak adlandırılır.

³⁶ RGLA, fond: 932, opis: 1, delo: 296, ss. 5-50b. Tanzimat reformlarının Osmanlı Ermenileri üzerindeki etkileri üzerine bk. James Etmekjian, “The Tanzimat Reforms and Their Effect on the Armenians in Turkey”, *Armenian Review*, Cilt 25, Sayı 1, 1972, s. 10-23; Hagop Barsoumian, “The Eastern Question and the Tanzimat Era”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York, 2004; Masayuki Ueno, ““For the Fatherland and the State”: Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms”, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 45, 2013, s. 93–109.

Ancak Ermeni katolikosları oldukça bağımsız eylemleriyle bu umutların boşa çıktığını zaman içinde gösterdiler.

Dondukov-Korsakov'un genel-valiliği döneminde bölgesel yönetimin temsilcileri Eçmiadzin meselesinin halledilmesi için çeşitli tekliflerde bulundular. A. P. Nikolay'ın 1883 yılında sunduğu raporda ılımlı bir program sunuluyor ve İstanbul Ermenilerinin “*seçim*” hegemonyasını etkisiz hale getirmek için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki taşra Ermeni piskoposluklarıyla temas kurulmasının etkili olacağını belirtiyordu. Bütün bu düzenlemelere rağmen birçok şey Rus yöneticilerin Eçmiadzin ile olan gayriresmî bağları tarafından belirlendi. Katolikos Nerses Aştaraketsi ile güvene dayalı ilişkiler kurmayı başaran ilk Kafkasya Naibi M. S. Vorontsov'un başarılı deneyimi örnek olarak zikredilmelidir. Dondukov-Korsakov raporunda Transkafkasya ve Anadolu Ermenileri'nin pozisyonunun Rusya İmparatorluğu'nun ileriki süreçte takip edeceği siyaset açısından önemli olduğunu, bundan dolayı daha tafsilatlı bir bölüm ayırdığını belirttiğinden sonra Ermeni okullarının bölgedeki özel ve ayrıcalıklı konumuna binaen, bu kurumların Kafkasya eğitim makamları tarafından daha ciddi denetimine tabi tutulmasını ve Eçmiadzin'in onlar üzerindeki etkisini zayıflatmak için onlarla ilgili tüm düzenlemelerin bir an evvel gözden geçirilmesinin oldukça yararlı olacağını belirtmekteydi.³⁷ İmparatorluk idarecilerinin sonraki dönemlerdeki projeleri de doğrudan bu belgelere dayanıyor ya da bu belgelerde ifade edilen ilke ve hükümleri tekrarlıyordu. Rusya hükûmeti XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden XX. yüzyılın başına kadar olan süreçte Ermeni Kilisesi'ni kontrol altına almaya çalıştı lâkin devrimci protestolar ve dış politika gerekçeleri St. Petersburg'u baskıcı politikasından vazgeçmeye zorladı.

Müslüman Soylu Sınıf ve Toprak Meselesi

Transkafkasya'daki Müslüman nüfus birkaç küçük milliyete bölünmüş Tatar³⁸ ve Fars olmak üzere iki ayrı unsurdan oluşmaktaydı. Bu yerleşim, işlerin normal seyrinde ciddi bir korku uyandırmasa da yine de ne Rusya hükûmetine sadık ne de siyasi olarak oldukça güvenilir kabul edilemiyorlardı. Dondukov-Korsakov'a göre doğudaki herhangi bir karışıklık veya savaş durumunda, Rusya ordularının işlevini yerine getirememesi, Transkafkasya'nın Müslüman bölgelerinde kolayca huzursuzluk ve karışıklık yaratabilir ve genellikle Tatar nüfusunun barış zamanında bile bağlı olduğu yağma ve soygun şeklinde kendini gösterebilirdi. Transkafkasya Müslümanlarından genel bir fanatizm patlaması beklemek, hem Dağıstan'da ve Kafkasya'nın diğer bazı unsurlarında olduğu gibi militanlıktan ve

³⁷ RGLA, fond: 932, opis': 1, delo: 296, ss. 6-7ob.

³⁸ Güneydoğu Kafkasya'da Türkçe konuşan ve Müslüman olan halklar Rusya İmparatorluğu tarafından Tatar olarak adlandırılıyordu.

güçlü bir dinî tutkudan yoksun olmaları hem de birbirine rakip Sünni ve Şii hareket arasında var olan ebedî anlaşmazlık nedeniyle pek mümkün değildi. Bu nedenle, bu nüfus arasında düzeni korumak ya da zaman zaman ortaya çıkan taşkınlıkları bastırmak için çok sayıda askerden daha ziyade enerjik ama makul eylemlerle kendini gösteren güçlü ve sağlam bir otoriteye ihtiyaç duyuluyordu.³⁹

Sosyo-ekonomik anlamda, Transkafkasya'nın doğusunda bulunan Müslüman nüfus iki zıt unsura bölünmüştü: Toprak sahipleri, hanlar, beyler, ağalar ve bunlarla ilişkileri oturmamış olan köylüler. 1846 yılında yapılan geri döndürülemez bir hata sonucunda, bey ve ağalar hiçbir zaman sahip olmadıkları topraklar üzerinde mülkiyet hakkına sahip kabul edildiler. Bunlar sadece köyden toplanan gelirlerin belirli bir bölümünü kullanma hakkı ile yönetici hanlar adına idare edildiler. Dondukov-Korsakov bu konuda bir özeleştirici getirerek “*var olmayan Müslüman üst sınıfı, maddî çıkarlar yoluyla Rusya hükûmetine yaklaştırmak için, bey ve ağa sınıfını yarattıklarını, onlara geniş topraklar sağladıklarını ve sonuç olarak bu topraklarda yaşayan yerleşimcilerin toprak haklarını önemli ölçüde azalttıklarını*” belirtmektedir. Aynı zamanda, yeni oluşturulan bu Müslüman soylu sınıf, kendilerine bu kadar ucuza verilen mülklerden de memnun kalmayarak kayıt yetersizliğinden kendi lehlerine olacak şekilde yararlandılar. Yaratılan bu ağa ve bey sınıfı tarafından hazineye ait topraklara el koyma sürecinin devam ettiğini ve hazineyi ihlal edilmiş zilyetlik gerçeğini mahkeme yoluyla kanıtlamak zorunda bıraktığından bahsetmektedir.⁴⁰

Aynı mülkiyet belirsizliği, bir yanda bey ve ağalar, diğer yanda köylüler arasında sık sık çatışmalara neden olmaktaydı. Köylüler, toprakları üzerinde yaşadıkları hazinenin çıkarlarının tam anlamıyla koruyucusu olmadıkları için zarardaydılar zira zengin ve güçlü komşularla rekabet etmeleri imkânsızdı. Toprak sahiplerinin topraklarında yaşayan köylüler yararına birtakım görevler üstlenmeye devam ettikleri toprak sahiplerinden çeşitli baskılar görüyorlardı.⁴¹

Dondukov-Korsakov bölgenin muhtelif kısımlarına yaptığı ziyaretlerde hem kişisel soruşturmalardan hem de özel şahıs ve cemiyetler tarafından kendisine iletilen çok sayıda şikâyetten, Müslüman nüfus arasında toprak ilişkilerinin anormallığı ve yeni adli prosedürlerin bölgeye uygulanmasının sonuçları konusunda mevcut hoşnutsuzluğu tespit etmişti. Sadece Müslüman vilayetlerde değil, tüm Kafkasya'da can sıkıcı bir mesele olan toprak sorunu, daha önce de belirtildiği üzere, köylülerin toprak sahipleriyle ilişkilerinin nihai olarak

³⁹ RGĀA, fond: 932, opis: 1, delo: 296, ss. 7ob-8ob.

⁴⁰ RGĀA, fond: 932, opis: 1, delo: 296, s. 8ob.

⁴¹ RGĀA, fond: 932, opis: 1, delo: 296, ss. 9-9ob.

düzenlenmesi ile bağlantılı olarak, halkı sakinleştirebilecek tek şey olan acil ve yoğunlaştırılmış arazi tetkiki ile çözülebilirdi.⁴²

Transkafkasya'nın Müslüman vilayetlerindeki adli işlerin örgütlenmesine gelince, bu durum, vatandaşlık koşullarını kısmen zaten öğrenmiş olan Hristiyan yerli nüfusun bulunduğu yerlere kıyasla, halk kitlelerinin tüm yaşam tarzına ve dinî görüşlerine daha da aykırıydı. Adli mevzuatın gerektirdiği resmî kanıtların yetersizliği nedeniyle suçların sık sık cezasız kalması; halk tarafından bilinen suçluların yaygın bir şekilde kefaletle serbest bırakılması; bir zanaata dönüşen tanıklık- tüm bunlar hem mahkemeye hem de bölgedeki hükûmet otoritesinin önemine olan inancını kaybeden sıradan insanlar üzerinde yozlaştırıcı bir etkiye sahipti. Hiç şüphesiz büyük bir nüfusun refahını etkileyen bir konuyu böyle bir durumda bırakmak düşünülemezdi. Sorunu ortadan kaldırmaya bile zayıflatacak önlemler, daha dikkatli olunmasını ve adli birim temsilcilerinin katılımıyla ciddi bir ön tartışma yapılmasını gerektiriyordu.⁴³

Transkafkasya'nın doğu kesiminde sağlam bir düzenin kurulmasını engelleyen en önemli nedenlerden bir diğeri ise agresif bir yapıya sahip olan Şahseven aşiretinin 25 bin kadar İranlı tebaasının her yıl kış aylarında Rusya İmparatorluğu sınırlarına göç etmesiydi.⁴⁴ Bu göç hakkı, elli yıl kadar önce Rusya ile İran arasındaki Türkmençay Antlaşması'na ek bir sözleşme ile şarta bağlanmış ve buna göre Şahsevenlerin o dönemde bile göçebe oldukları Mugan bozkırını Rusya İmparatorluğu'na katılmıştı. O zamandan beri bölgenin bu kısmının ekonomik koşulları birçok bakımdan değişti. Bakü ve Yelizavetpol vilayetlerinin nüfusu hem doğal büyüme hem de Rus unsuru da dâhil olmak üzere yeni gelenlerin yerleşmesiyle önemli ölçüde arttı. Birçok yerde arazi miktarı artık giderek gelişen tarım ve hayvancılık ihtiyaçları için yeterli gelmemeye başladı. Son olarak, Şahsevenlerin Mugan bozkırındaki varlığıyla kısıtlanan yerel Rus nüfusu, ekonomik refahlarını artırmak için Mugan bozkırının şenlendirilmesi için yıllık bir bütçe ayırmaya başlamıştı.⁴⁵

Şahsevenlerin Rusya İmparatorluğu topraklarında uzun süre kalmasının zararlı sonuçlarını azaltmak için alınan tüm önlemler pratik bir sonuç vermedi. Dışişleri Bakanlığı'nın İran hükûmetine, Şahseven aşiretinin en zorluları olan Hocabeylilerin en azından Rusya sınırından uzaklaştırılması konusundaki ısrarı, İran makamlarının iyi niyetli olmaması nedeniyle sonuçsuz kaldı. Dondukov-

⁴² RGIA, fond: 932, opis: 1, delo: 296, s. 9ob.

⁴³ RGIA, fond: 932, opis: 1, delo: 296, s. 9ob.

⁴⁴ Şahsevenler üzerine detaylı bir çalışma için bk. Richard Tapper, *Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

⁴⁵ RGIA, fond: 932, opis: 1, delo: 311, ss. 1-5ob.

Korsakov'a göre hem Rusya tebaası hem de idaresi için bu zor durumdan çıkmanın tek yolu, Şahseven meselesini mümkün olan en kısa sürede ve kökten çözüme kavuşturmak, İranlı göçebelere bundan böyle ve sonsuza kadar Rusya topraklarına geçmesini koşulsuz olarak yasaklamaktı. Ancak o zaman Mugan'ın komşu bölgelerinde güvenlik ve huzurun sağlanması mümkün olacak ve bu bölgenin geniş arazisi, sulanması şartıyla, büyük bir yerleşik nüfusun kurulmasına hizmet edecekti. Dondukov-Korsakov bunun üzerine Dışişleri Bakanlığı ile iletişime geçerek Şahsevenlerin Rusya sınırlarına göç etmelerinin yasaklanması konusunda talepte bulunarak aynı zamanda, bu sorunun tatmin edici bir şekilde çözülmesine kadar, Şahsevenlerin Mugan'da kaldıkları süre boyunca, İran sınır makamlarının herhangi bir müdahalesi olmaksızın, münhasıran Rus yargı yetkisine tabi olmalarını sağlamak için yararlı gördüğü bazı önlemler hakkında öneriler sunduğunu da belirtir.⁴⁶

Dağıstan ve Çeçenistan Meselesi

Transkafkasya'nın batı kısmı ile karşılaştırıldığında, tamamen Müslümanların yaşadığı Dağıstan, yönetim ve mahkeme açısından tamamen farklı bir tablo sunmaktaydı lakin henüz Avrupa'nın gelişmiş adli usul biçimlerini ve karmaşık sivil yönetim mekanizmasını uygulamaya karar vermemişlerdi. Bu alanda, basitleştirilmiş yönetim biçimlerine, davaları *adat*'a göre, yani halkın yeni kavramlara ve yaşam koşullarına göre kendisi tarafından değiştirilen köklü geleneklere göre karara bağlayan halk mahkemelerine ve kırsal toplumlarda geniş özyönetime dayanan sözde askerî-halk sistemi işlemeye devam etmekteydi.⁴⁷ İmam Şamil'in düşüşüyle birlikte bu sistem tüm Dağıstan'da uygulanmaya başlandı ve pratik anlamı nedeniyle halkın hak ve ihtiyaç kavramlarını tam olarak karşılıyordu.⁴⁸ Dondukov-Korsakov'un Dağıstan'a yaptığı ziyaret sırasında, mahkeme kararlarıyla ilgili tek bir şikâyet olmadığını ve tüm talepler ya toprak eksikliği ya da son isyan ve dağlıların diğer suçları için sürgün edilenlerin affedilmesi dilekçeleriyle ilgili olduğunu altını çiziyordu.⁴⁹

Dondukov-Korsakov kendi döneminde Dağıstan oblastındaki dağlı nüfusunun tamamen barış içinde olduğu belirtmekle beraber olağanüstü bir

⁴⁶ RGLA, fond: 932, opis': 1, delo: 296, ss. 10-10ob.

⁴⁷ Michael Kemper, "Adat against Shari'a: Russian Approaches towards Daghestani 'Customary Law' in the 19th Century", *Religion et politique dans le Caucase post-soviétique*, ed. Bayram Balcı and Raoul Motika, Maisonneuve & Larose, Paris, 2007, s. 97-119.

⁴⁸ V. O. Bobrovnikov, *Musul'mane Severnogo Kavkaza: Obıçay, Pravo, Nasilie. Oçerki po İstorii i Etnografii Prava Nagornogo Dagestana*, Vostochnaya Literatura, Moskva, 2002; V. O. Bobrovnikov ve İ. L. Babiç, *Severny Kavkaz v Sostave Rossiyskoy İmperii*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva, 2007.

⁴⁹ RGLA, fond: 932, opis': 1, delo: 296, s. 11.

çalışkanlık ve genellikle zor ulaşılan dağlarda ekili olan arazilerine bağlılıkla karakterize edilen Dağıstanlıların topografi ve toprak koşulları engellemediği takdirde, bölgedeki tarımsal üretimi yüksek bir seviyeye çıkarabileceğini düşünüyordu. Dağlıların önemli bir kısmı, memleketlerinde ekmek bulamadıkları için ekmeği bölge dışındaki yabancı ticarete aramak zorunda kalıyorlardı. Bu zor şartlarda dahi iyi çalışabilecek bir unsurun tüm niteliklerini sergiliyorlardı. Her ne kadar sınırlı tarım ekonomisine yardımcı olmak için Dağıstan'ın bazı geçitlerinde meyve bahçeleri oluşturuluyor ve halkın bir kısmı koyun yetiştiriciliğiyle uğraşıyor olsa da yine de oblastın imrenilecek genel iktisadi durumu hükümetin ciddi oranda ilgisini çekiyordu. Dondukov-Korsakov'a göre bu düzen ve uyumun geliştirilebilmesi için yerel imalat sanayisinin gelişimine aktif yardım, bölge ahalisinin gerekli yol, sulama kanalları ve benzeri yapıların inşası için kamu yararı oluşturacak çalışmalara katılımı gerekiyordu. Bununla beraber mali karşılığı yok denecek kadar az, köy ilkokullarının açılması ve hepsinden önemlisi, yerli askerî alayların saflarında askerlik hizmeti için Dağlıların askere alınması gerekiyordu. Bu önlemler elbette küçük harcamalarla oluşturulamazdı ancak hem nüfusun iktisadi hayatını iyileştirmek hem de gayri-memnun ve tehlike arz eden unsurların olası birikimine karşı bir emniyet alanı olarak kesinlikle gerekiyordu.⁵⁰

Dondukov-Korsakov'a göre Dağıstan'ın dışa yansıyan sükûneti ve itaatkârlığı, bu düzenin devamı konusunda çok fazla güven telkin etmemeliydi. Ona göre Dağıstanlı nüfusun birçok saygın özelliğine rağmen, Kafkasya'daki diğer Müslüman milletlerden daha fazla dinî fanatizmle dolu olduğunu düşünüyordu.⁵¹ Bunun derin kökler saldıği yerlerde, çılgın bir vaizin belirli koşullar altında basit fikirli ama yine de militan nüfusun zihnini heyecanlandırmayacağına asla emin olunamazdı. Yalnızca eğitim ya da elverişli iktisadi çalışma koşulları, fanatizmin giderek zayıflamasına katkıda bulunabilir ve Dağıstan'ın dağlık bölgelerinde yaşayanları zamanla bölgenin kuzeydoğu kesiminde yaşayanlarla aynı maddî çıkarlarla dolu hale getirebilirdi.⁵²

Son dönemde Dağıstan'da sükûnetin sağlanması ve herhangi bir karışıklık ya da isyan durumunda huzurun yeniden tesis edilmesi için çok şey yapıldığını kabul etmemek mümkün değildi. Özellikle de oblastın genel-valisi Mihail Tarieloviç Loris-Melikov'un bölgeyi on bir yıl boyunca makul bir şekilde yönetmesi sayesinde Dağıstan, eskiden dağlara alışkın olmayan yayalar için aşılması zor engeller olan bölgelerde bir dizi mükemmel yollarla kaplandı. İletişim kolaylığı hiç

⁵⁰ RGIA, fond: 932, opis': 1, delo: 311, ss. 6-7ob.

⁵¹ Robert Bruce Ware ve Enver Kisriev, *Dagestan: Russian Hegemony and Islamic Resistance in the North Caucasus*, M. E. Sharpe, London, 2009.

⁵² RGIA, fond: 932, opis': 1, delo: 296, ss. 11-11ob.

kuşkusuz karışıklık durumunda birliklerin gücünü üç katına çıkarmakta ve böylece karışıklıkların kısa sürede bastırılmasını kolaylaştırmaktaydı. Ancak yönetimin asıl görevi zaten bozulmuş olanı yeniden kurmak değil, mevcut düzeni korumak olmalıydı ve bu amaçla, komutanın becerisi ve ustalığının yanı sıra, Dağıstan nüfusu gibi etkilenmeye açık bir nüfusun, Rusya hükümetinin her türlü olasılığa karşı yeterli sayıda askere sahip olduğunu görmesi ve bilmesi de gerekliydi.⁵³

Dağıstan'a komşu Çeçen halkı ve Tersk bölgesinde yaşayan diğer dağlı milletler, uzun ve şiddetli bir mücadeleden sonra hızlı ekonomik kalkınmanın çarpıcı bir örneğini sundular. Bir zamanlar Rusya ordularına geçit vermeyen Çeçenistan'ın asırlık ormanları artık yoktu ve yerini zengin ekilebilir arazilere bırakmıştı. Daha önceki dönemde dağınık olan küçük Çeçen çiftlikleri şimdi meyve bahçeleri içinde boğulan büyük, kalabalık köyler halinde geldi. Eski bakımsız konutların yerini yavaş yavaş neredeyse Avrupa örneğinde inşa edilmiş iyi evler almaya başlamıştı. Kuzey Kafkasya'daki eski ana askerî harekât alanının genel izlenimi bu şekildedeydi. Çeçen dağları, nüfusun eski yaşamının izlerini hala korumaya devam ediyor olsa da bu izler yıldan yıla siliniyordu. Ormanların içinden geçen uygun patikalar ve geçitler, Argun ve İçkerya'nın dağ içlerinde bulunan yerleşim yerlerinin derinliklerine kolay erişim sağladı. Nazranovskiy ve diğer Çeçen kabile toplumlarında da ekonomik gelişme düzeyi belirgin bir şekilde artmaktaydı.⁵⁴

Dondukov-Korsakov'a göre, maddi çıkarlarını korumaktan başka herhangi bir çaba için tüm makul gerekçeleri ortadan kaldıran bu koşullar altında, Çeçen nüfusu oldukça barışçıl ve güvenilir olarak kabul edilmeliydi lâkin bu durum gerçekte bastırılmış ancak pasifize edilmemiş olarak tanımlanabilirdi. Sahip oldukları refaha ve Rusya hükümetinin onların yaşamıyla ilgili özel kaygılarına rağmen, bazen bölgenin fatihleri olan Kazakların zararına, Çeçenler yakın zamanda aynı Rusya hükümetine karşı silahlandılar. 1877 yılındaki ayaklanma bastırıldığında, Çeçenlerin genel olarak silahsızlandırılması ve 1859 yılında General-Feldmareşal Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy'nin bildirisinde kendilerine dikkatsizce verilen cömert yardımların ve ayrıcalıkların iptali için en uygun fırsat değerlendirildi.⁵⁵ Hükümetin görüşüne göre, galiplerin en zor koşullarını şikâyet etmeden kabul etmeye ve boyun eğmeye hazır olan asi nüfusa yönelik bu hareket tarzı, dağlıları tamamen şaşırttı ve kendi kavramlarına göre bu

⁵³ RGIA, fond: 932, opis': 1, delo: 311, s. 8.

⁵⁴ RGIA, fond: 932, opis': 1, delo: 296, ss. 12-12ob.

⁵⁵ Alfred J. Rieber, *The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii, 1857-1864*, Mouton, Paris, 1966; A. L. Zisserman, *Fel'dmarsal Knyaz' Aleksandr İvanoviç Baryatinskii, 1815-79*, 3 Cilt, Universitetskaya Tipografiya Moskva, 1888-1891.

tür bir hoşgörünün nedenlerini bulamadıkları için, bunu kendilerine teslim olmaktan ve mücadelenin uzaması olasılığından korkmaktan başka bir şekilde açıklayamadılar. Çeçenlerle ilgili olarak Asiat'a ilişkin bu ölümcül hata, Çeçenlere kendi güçleri hakkında abartılı bir fikir verdi ve Terek oblastındaki Rus nüfusun kurban gittiği bu halkın agresif yönelimlerini serbest bıraktı.⁵⁶

Yeni ele geçirilen Kars ve Batum vilayetlerinin nüfusu ağırlıklı olarak Müslümanlardan oluşuyordu. Nüfus esas olarak Türk, Acara, Laz ve Ermenilerden ve sonradan bölgeye yerleşen Rus ve Rumlardan oluşmaktaydı.⁵⁷ Anadolu'ya yapılan göçten geriye kalan Kars bölgesi Türkleri, barışçıl, çalışkan ve son derece dürüst bir halk olup, silahsızlandırıldıkları ve Dondukov-Korsakov'un emriyle ayrı ayrı daha büyük köylere dağıtıldıkları için herhangi bir endişe uyandırmıyorlardı. Genel-valiye göre bölgedeki diğer Müslüman milletler, örneğin Kürtler, Karapapaklar, Türkmenler ve hatta az sayıda Çerkes ve Dağıstan dağlıları, bazen kamu düzeninden bazı sapmalara sebebiyet verseler de bunları engellemek için polis kuvveti dışında özel bir önlem gerekmiyordu.⁵⁸

Kars bölgesinde yaşayan Ermeniler çoğunlukla bölgenin otokton halkıydı ve bunların bir kısmı bölgenin Rusya İmparatorluğu'na ilhakından sonra buraya yerleşmişti. Berlin Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, Revan'dan Erzurum'a kadar kesintisiz bir Ermeni bölgesi oluşturmak için Transkafkasya Ermenilerinden oluşan güçlü bir hareket yeni ilhak edilen vilayete taşınma sürecini başlatmıştı. Dondukov-Korsakov'un bölgeye vardığında aldığı ilk önlem, Ermenilerin Kars vilayetine daha fazla akın etmesini kayıtsız şartsız yasaklayarak bu siyasi arzunun gerçekleşmesini engellemek olacaktı. Böyle bir yaşağın arka planı hükümetin bölgedeki mevcut tüm toprakları Rus yerleşimcilere (kültürel olarak Rus lakin itikadi olarak literatürde sapkın/heretik olarak adlandırılan Ortodoksluğun bünyesindeki muhtelif mezheplere sahip gruplar; Eski Müminler, Molokanlar, Duhoborlar ve Subbotnikler gibi) sağlama önerisi ile doldurulabilirdi.⁵⁹ Dondukov-Korsakov bu mesele ile doğrudan ilgilenip, Kars topraklarına Rus yerleşimcilerin yaygın bir şekilde yerleştirilmesi için St. Petersburg'un desteğini almaya çabalayarak bu süreçte gerekli önlemleri

⁵⁶ RGIA, fond: 932, opis': 1, delo: 296, ss. 13.

⁵⁷ Semyon Esadze, *İstoričeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, II. Cilt, Tipografiia Guttenberg, Tiflis, 1907, ss. 253-304.

⁵⁸ RGIA, fond: 932, opis': 1, delo: 311, ss. 11ob-12.

⁵⁹ Nicholas Breyfogle, *Heretics and Colonizers: Forging Russia's Empire in the South Caucasus*, Cornell University Press, London, 2005; Nicholas Breyfogle, Abby Schrader, and Willard Sunderland, *Peopling the Russian Periphery: Borderland Colonization in Eurasian History*, Routledge, London, 2007.

uygulamaya gayret etti.⁶⁰ Ona göre bu durum oldukça mühim siyasi ve iktisadi, hatta askerî öneme de sahipti. Bu Rus yerleşimciler bölgede gelecekte icra edilecek askerî harekâtların ayrılmaz bir parçası olarak görülüyorlardı. İmparator III. Aleksandr'a olan raporunda Dondukov-Korsakov “*askerî olarak yeni alınan Kars oblastına Transkafkasya'dan 10.000 kadar Rus yerleşimcinin ikamet ettirilmesi ve savaş durumunda Rusya ordusunun gelecekteki hareketlerinin ve eylemlerinin güzergâhı üzerinde öncelikli olarak yer alacak 20 köy oluşturulması fikri özel bir onay ile sağlanabilir*” diye belirtecekti.⁶¹ Hâlihazırda Kars bölgesine göç etmiş olan ve sayıları 7,000 civarında olan Ruslar, Transkafkasya vilayetlerindeki Molokanlar ve Duhoborlardan oluşmaktaydı. Yüksek ahlakları, çalışmayı seven tutumları ve yerel dilleri çabucak öğrenme yetenekleriyle öne çıkan bu dinî gruplar özellikle kendi çiftliklerini mükemmel bir şekilde yönettikleri ve en elverişsiz koşullar altında bile kimliklerini onlar gibi hiç kimse bu kadar sağlam bir şekilde koruyamadığı için, kolonizasyon için yeri doldurulamaz bir unsuru temsil etmekteydi. Kafkasya'da zorunlu askerlik uygulamasının başlamasıyla birlikte, araziyi iyi tanıyan ve atılgan biniciler olan bu dinî gruplar, kurulacak sınır muhafız tugaylarının ikmalî için paha biçilmez bir birlik oluşturacak ve bu da Rusya'nın iç bölgelerinden Kafkasya'ya personel gönderme maliyetini azaltacaktı. Önceki dönemlerde Kafkasya'da görev yapan genel-vali ve idareciler de Molokan, Duhobor ve Subbotniklerin Rusya'nın 1853-1856 ve 1877-1878 yılları arasında Osmanlı ile yaptığı savaşlara yaptıkları katkılardan düzenli olarak övgüyle söz etmişlerdi. Rusya'nın merkez bölgelerinde inanış ve itikadî yapılarından dolayı mevcut rejime bir tehdit olarak görülen bu gruplar Kafkasya gibi özel bölgelerde merkezi yapının itimat ettiği en önemli unsurları oluşturuyorlardı. Selefleri gibi Dondukov-Korsakov da 1890 tarihli bir raporunda İmparator III. Aleksandr'a bu dinî grupların “*güney sınır bölgelerinin Ruslaştırılması sürecindeki önemlerinin*” altını çizmiştir.⁶² Bu gruplar için de Kafkasya, merkezî idarenin doğrudan itikadî pratiklerine karışmadığı ve kendilerinden inanışlarının aksi yönünde bir talepte bulunmadığı makul bir bölge olarak kabul görüyordu.

Genel olarak, Batum ve Kars bölgelerine yerleşme sorunu ancak 1882 yılının yazından itibaren, yani İstanbul'da yapılan antlaşmada yerli halkın taraf devletlerden birinin tebaası olmayı seçmesi için belirlenen süreden sonra doğru yola sokulabilirdi. Kafkasya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da sadece etüt çalışmaları arazi düzenlemesi için doğru temeli sağlayabilir ve iki oblastın

⁶⁰ Nicholas Breyfogle, “Caught in the Crossfire? Russian Sectarrians in the Caucasian Theater of War, 1853–56 and 1877–78”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Cilt 2, Sayı 4, 2001, s. 744.

⁶¹ Breyfogle, *agm.*, ss. 745-46.

⁶² RGLA, fond: 932, opis: 1, delo: 296, s. 14ob.

zengin yerel alanlarından hazineye önemli bir gelir getirebilirdi. Kars ve Batum vilayetlerinde işleyen askerî-halk idare ve sivil yargı sistemi, Dağıstan'da olduğu gibi yerel halk üzerinde aynı yararlı etkiye sahipti. Rusya'nın genel mahkemelerinin (yerel halk ile yerel olmayanlar arasındaki davalara bakarken) tankların kışın geçit vermez yollarda yüzlerce kilometre mesafe kat etmelerini gerektirmek veya geleneklere göre yerli olmayanların önünde kendilerini göstermeleri yasak olan Müslüman kadınları mahkemeye çağırarak gibi bazı rahatsız edici ve sinir bozucu yöntemlerini biraz basitleştirmek arzu ediliyordu. Yeni Batum tebaasının siyasi güvenilirlik derecesine gelince, Kars bölgesinin yerli nüfusu, Hristiyan unsurun izin verdiği ölçüde sakin sayılabilirse de silahlı ve agresif Acaralılar, genel barışçıl havaya rağmen, doğuda karışıklık çıkması durumunda, Rusya hükümeti için çok fazla endişe ve zorluk yaratmayacağı düşünülüyordu.⁶³

Sonuç

İmparator III. Aleksandr'ın tahta geçmesiyle beraber Kafkasya'daki naiplik sürecinin sona erdirilerek yerine genel-valiliğin ikame edilmesi literatürde bir merkezileşme teşebbüsü olarak adlandırıldı. Bu değişimle beraber naibe kıyasla genel-valinin yetkileri kısıtlandı ve merkezdeki bakanlıkların taşradaki etkisi ise daha da belirgin hale geldi. Bu durum naipliğin ardından Kafkasya'nın ilk genel-valisi olan Dondukov-Korsakov tarafından eleştirilerek, yerel halk karşısındaki prestijinin azalmasına sebebiyet veren bir hata olarak adlandırıldı. Merkez ise bu değişimle Kafkasya halklarını sivil, hukukî ve idari olarak merkez Rusya'nın bir parçası haline getirmeyi amaçlıyordu. Bölgenin Osmanlı ve İran ile olan ortak sınırı, coğrafi yakınlığı ve oldukça erken dönemlere dayanan müşterek tarihsel arka planı, iki asra yakındır bölgede üçüncü bir emperyal çekim gücü olarak bulunan ve 80 yıldır Tiflis'te askerî karargâhı olan Rusya İmparatorluğu merkezî idaresini bir tercih yapmaya zorluyordu: tam anlamıyla hususî yetkilerle donatılmış ve güçlendirilmiş bir naibin idare ettiği ya da diğer bölgelerdeki meslektaşlarıyla benzer yetkilere sahip doğrudan merkeze bağlı bir genel-valinin kontrol sağlamaya çalıştığı bir bölge. Bu süreçte ortaya çıkan en önemli sorunsallardan birisi ise bölgesel idarecilerin merkezden talep ettikleri yetki genişliklerini bölgede özerk bir idari yapı inşa etmek için mi yoksa bölgenin zarurî ihtiyaçlarına binaen mi bu idari taleplerde bulduklarıdır. Tarihsel olarak Tsitsianov, Yermolov ve Paskeviç gibi Kafkasya Kolordusu komutanlığı görevinde bulunan askerî yetkililerin imparatorun nezdinde bırakmış oldukları imaj ve karizmaları bölgedeki görevlendirme ve yetkilerinin genişliğinde önemli rol oynamıştı lakin ilk iki örnek Kafkasya'yı Rusya'dan daha da ayrıştıran şiddet içerikli eylemleri arttırmalarıyla bölgede bilinir hale gelmişken, Paskeviç ise I.

⁶³ RGLA, fond: 932, opis: 1, delo: 296, s. 14ob.

Nikolay tarafından ‘komutan baba’ olarak adlandırılacak kadar yüksek seviyede güven veren bir figürdü. Bu açıdan bakıldığında Dondukov-Korsakov, İmparator III. Aleksandr nezdinde yetenek ve bölgede daha önceki dönemlere dayanan tecrübeleri açısından oldukça kıymetli bir yere sahip olmakla beraber II. Aleksandr’a yapılan suikastın getirmiş olduğu travma, zorunlu bölgesel idari değişim ve merkezileşme genel-valinin taleplerinin askıda kalmasının arkasındaki en önemli sebepler olarak nitelenebilir. Dondukov-Korsakov’un raporlarında, bölgenin otokton halkı olmayıp sonradan yerleştirilen Rus heretikler bir kenara olmak koşuluyla, bölgede tam anlamıyla güvendiği bir halkın olmadığını dolaylı yollardan vurgulanmaktadır. Bilhassa reform sürecinde titiz bir şekilde tetkik edilmeden alınan bazı hatalı kararların Rusya’nın Kafkasya’daki ilerleyişinde önemli bir rol oynayan Gürcü asilzadeleri iktisadi olarak tedricen zayıflatıldığına ve bu güç boşluğunun ise sanayi, iktisat ve eğitim alanında bölgede öncü rol oynayan Ermeniler tarafından doldurulmaya çalışıldığıının altına çizerek buradaki dengenin Gürcüler lehine desteklenmesi gerektiğini vurgulamaktaydı. Ermenilerin Kars istikameti doğrultusunda toprak satın alması yönelimin Rusya merkez idaresiyle olan bağını zayıflatacağına ve zamanın ruhu ile güncel siyasi fikirlerin de etkisiyle daha az idare edilebilir bir hale geleceğini düşünüyordu. Dinî makam olarak Eçmiadzin ve Sis Patriklikleri ayırımının desteklenmesi fikri de bu minval üzere oluşmuştı.

XX. yüzyılın başlangıcıyla beraber ulaşım ve iletişimin belirli seviyede tekâmül etmesi, Batı’daki güncel fikrî hareketlerin eğitim ve kurumsallaşma vasıtasıyla halklarının belirli bir kısmında da olsa giderek revaç bulması ve zamanın ruhunun getirdiği diğer sosyal sebepler Kafkasya’ya sınırları olan üç emperyal yapının yüzyılın ilk devrimlerini tecrübe etmelerinin üzerindeki etkisi oldukça belirgindir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında imparatorlukların dağılarak tedricen ulus devletlerin ortaya çıkması sürecinde Kafkasya’da yaşanan siyasi ve sosyal süreçlerin üzerinde XIX. yüzyılın son çeyreğinde A. M. Dondukov-Korsakov ile başlayıp, S. A. Şeremetev ve G. S. Golitsın ile 1905 yılına kadar devam eden genel-valilik döneminin etkisi oldukça yoğundur. Bu dönemde bölgedeki halklar arasında St. Petersburg lehine kurgulanmaya çalışılan etnik, dinî, sosyal ve iktisadi denge politikası 1905 yılında yaşanan sosyal, askerî ve siyasi krizlerin de etkisiyle tekrar ihdas edilip 1917 yılına kadar devam eden Kafkasya Naipliği’nin işleyişinde ve bilhassa 1917 sonrasında kısa süreli de olsa ortaya çıkacak olan devletlerin arasındaki ilişkiler üzerinde etkisini göstermiştir. 1917 yılında Rusya İmparatorluğu’nun sona ermesi ve yaklaşık bir yıl sonra Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti’n kurulması sürecin sıcaklığı ve siyasi ve idari ihtiyaçlar doğrultusunda açıklanabilir zira bu yapı varlığını sadece bir ay devam ettirebildi. Sonrasında bu yapının içinden ise siyasi hayatlarına iki-üç yıl süresince devam edebilecek olan üç yapı -Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan

Demokratik Cumhuriyetleri- ortaya çıktı. Transkafkasya'da kurulan bu cumhuriyetlerin hem kendi aralarındaki hem Kafkasya'nın kuzeyinde kurulan Kuzey Kafkasya Dağlı Cumhuriyeti hem de bölgedeki diğer siyasi yapılarla olan ilişkilerinde XIX. yüzyılın son çeyreğinde oluşturulan St. Petersburg merkezli denge politikası etkisini hissettirmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA) [Rusya Devlet Tarih Arşivi], St. Petersburg.

fond: 932, opis?: 1, delo: 296.

fond: 932, opis?: 1, delo: 311.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

ALLEN W. E. D. (1932) *A History of the Georgian People: From the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Kegan Paul, Trench, Trubner, London.

ARMANI Henry John (1970) *The Russian Annexation of the Kingdom of Imeretia, 1800-1815: In the Light of Russo-Ottoman Relation*, Basılmamış Doktora Tezi, Georgetown University.

BADEM Candan (2021) *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin (1878-1918)*, Aras Yayıncılık, İstanbul.

BARSOUMIAN Hagop (2004) *The Eastern Question and the Tanzimat Era, The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. HOVANISSIAN, St. Martin's Press, New York, ss. 175-201.

BLAUVELT Timothy K. (2010) *Military-Civil Administration and Islam in the North Caucasus, 1858-83*, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Cilt 11, Sayı 2, ss. 221-255.

BOBROVNİKOV V. O. (2002) *Musul'mane Severnogo Kavkaza: Obıçay, Pravo, Nasilie. Oçerki po İstorii i Etnografii Prava Nagornogo Dagestana*, Vostoçnaya Literatura, Moskva.

BOBROVNİKOV V. O. ve BABİÇ İ. L. (2007) *Severnyy Kavkaz v Sostave Rossiyskoj Imperii*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva.

BOURNOUTIAN George A. (1983) *The Armenian Church and the Political Formation of Eastern Armenia*, *Armenian Review*, Cilt 36, Sayı 3, ss. 7-17.

BREYFOGLE Nicholas (2001) Caught in the Crossfire? Russian Sectarrians in the Caucasian Theater of War, 1853–56 and 1877–78, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Cilt 2, Sayı 4, ss. 713-750.

----- (2005) *Heretics and Colonizers: Forging Russia's Empire in the South Caucasus*, Cornell University Press, London.

BREYFOGLE Nicholas, SCHRADER Abby ve SUNDERLAND Willard (2007) *Peopling the Russian Periphery: Borderland Colonization in Eurasian History*, Routledge, London.

BROOKS E. Willis (1981) Nicholas I as Reformer: Russian Attempts to Conquer the Caucasus 1825-1855, *Nation and Ideology: Essays in Honor of Wayne S. Vucinich*, ed. Ivo BANAC, John G. ACKERMAN ve Roman SZPORLUK, Columbia University Press, New York.

DONDUKOV-KORSAKOV Aleksandr Mihailoviç (Yıl Belirtilmemiş) *Vsepoddanneysaya Zapiska Komandnyuşçago Voyskami Kavkazskago Voennago Okruga i Voyskovago Nakaznago Atamana Kavkazskih Kazaç'ih Voysk po Upravleniyu Okrugom s 1882 po 1890 god*, Sankt Peterburg.

----- (Yıl Belirtilmemiş) *Zapiska o Nastoyaşcem Polojenii Çernomorskago Okruga i o Predpolojeniyah po Buduşçemu Ego Ustroystvu*, Sankt Peterburg.

----- (Yıl Belirtilmemiş) *Zapiska o Sovremennom Polojenii Kavkazskago Poberej'ya Çernago Morya i o Merakib k Ego Zaseleniyu*, Sankt Peterburg.

DRİNOV Marin (1879) *Zapiska o Deyatel'nosti Vremennago Russkago Upravleniya v Bolgariï*, Tipografiya L. Karavelova, Trnovo.

ESADZE, Semyon (1907) *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, 2 Cilt. II. Cilt, Tipografiya Guttenberg, Tiflis.

ETMEKJIAN James (1972) The Tanzimat Reforms and Their Effect on the Armenians in Turkey, *Armenian Review*, Cilt 25, Sayı 1, ss. 10-23.

GAMMER Moshe (1994) *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, Frank Cass, London.

GVOSDEV Nikolas K. (1995) The Russian Empire and the Georgian Orthodox Church in the First Decades of Imperial Rule, 1801–30, *Central Asian Survey*, Cilt 14, Sayı 3, ss. 407-423.

- HENZE Paul B. (1992) Circassian Resistance to Russia, *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World*, Ed. Marie BENNINGSEN Broxup, St. Martin's Press, London, ss. 62-111.
- HILLIS, Faith (2012) Ukrainophile Activism and Imperial Governance in Russia's Southwestern Borderlands, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Cilt 13, Sayı 2, ss. 301-326.
- HOKANSON Katya (1994) Literary Imperialism, Narodnost' and Pushkin's Invention of the Caucasus, *Russian Review*, Cilt 53, Sayı 3, ss. 336-352.
- JONES Stephen F. (1987) Russian Imperial Administration and the Georgian Nobility: The Georgian Conspiracy of 1832, *Slavonic and East European Review*, Cilt 65, Sayı 1, ss. 53-76.
- KAZEMZADEH F. (1974) Russian Penetration of the Caucasus, *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, ed. Taras HUNCZAK, Rutgers University Press, New Brunswick, ss. 239-263.
- KEÇECİ Serkan (2019) The Black Sea from Historical Perspective, *Maritime Security in the Black Sea Symposium Proceedings*, İstanbul.
- (2022) Türkiye'de Rusya ve Ukrayna Tarihi Çalışmalarının Güncel Bir Eleştirisi, *Toplumsal Tarih*, Sayı 342, ss. 42-46.
- (2024) Rusya ve Osmanlı İmparatorlukları Arasındaki Coğrafi ve Tarihsel Rekabet Üzerine: Kafkasya, Karadeniz ve Savaş, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt 21, Sayı 81, ss. 1-26.
- KEMPER Michael (2007) Adat against Shari'a: Russian Approaches Towards Daghestani 'Customary Law' in the 19th Century, *Religion et Politique dans le Caucase Post-Soviétique*, Ed. Bayram BALCI - Raoul MOTIKA, Maisonneuve & Larose, Paris, ss. 97-119.
- KHODARKOVSKY Michael (2006) Non-Russian Subjects, *The Cambridge History of Russia: From Early Rus' to 1689*, ed. Maureen PERRIE, Cambridge University Press, Cambridge.
- LANG David M. (1957) *The Last Years of the Georgian Monarchy, 1658-1832*, Columbia University Press, New York.
- LAYTON Susan (1994) *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- MİLLER A. İ. (2000) 'Ukrainskiy Vopros' v Politike Vlastey i Russkom Obşçestvennom Mnenii (vtoraya polovina XIX. v), Alteyya, Sankt Peterburg.

- MOSSE Werner Eugen, (1962) *Alexander II and the Modernization of Russia*, I.B.Tauris, London.
- MOSTASHARI Firouzeh (2006) *On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus*, I.B. Tauris, London.
- OVSYANIY, N. R. (1906) *Russkoe Upravlenie v Bolgarii v 1877-78-79*, II. Cilt, T-vo Hudojestvennoy Peçati Sankt Peterburg.
- PERRIE Maureen (1989) *Alexander II: Emancipation & Reform in Russia, 1855-1881*, Historical Association, London.
- REISNER Oliver (1994) The Tergdaleulebi: Founders of Georgian National Identity, *Forms of Identity: Definitions and Changes*, ed. Ladislaus LÖB, István PETROVICS and György E. SZÖNYI, Attila József University, Szeged, ss. 125-137.
- (1999) Zwischen Zarentreue und ethnischem Selbstbewußtsein - der „Fall“ Dimit'ri Qipiani und die Georgier (1885-1887), *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Cilt 47, Sayı 4, ss. 512-524.
- RHINELANDER Anthony L. H. (1972) *The Incorporation of the Caucasus into the Russian Empire: The Case of Georgia*, Basılmamış Doktora Tezi, Columbia University.
- (1990) *Prince Michael Vorontsov: Viceroy to the Tsar*, McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston.
- RHINELANDER L. Hamilton (1981) The Creation of the Caucasian Vicegerency, *Slavonic and East European Review*, Cilt 59, Sayı 1, s. 15-40.
- (1975) Russia's Imperial Policy: The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century, *Canadian Slavonic Papers*, Cilt 17, Sayı 2, ss. 218-235.
- RIEBER Alfred J. (1971) Alexander II: A Revisionist View, *The Journal of Modern History*, Cilt 43, Sayı 1, ss. 42-58.
- (1966) *The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii, 1857-1864*, Mouton, Paris.
- ROGGER Hans (1983) *Russia in the Age of Modernisation and Revolution, 1881-1917*, Longman, London.
- SAUNDERS David (1992) *Russia in the Age of Reaction and Reform 1801-1881*, Longman, London.

SUNY Ronald Grigor (1994) *The Making of the Georgian Nation*, Indiana University Press, Bloomington.

----- (1979) "The Peasants Have Always Fed Us": The Georgian Nobility and the Peasant Emancipation, 1856-1871, *Russian Review*, Cilt 38, ss. 27-51.

----- (1979) Russian Rule and Caucasian Society in the First Half of the Nineteenth Century: The Georgian Nobility and the Armenian Bourgeoisie, 1801–1856, *Nationalities Papers*, Cilt 7, Sayı 1, ss. 53-78.

TANRIVERDİ Mustafa (2019) *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

----- (2021) Rusya'nın Kafkasya Müslümanlarını İdare Yöntemi Olarak Askeri-Halk İdaresinin Teşekkülü ve Uygulanışı (1860-1917), *Tarih Dergisi*, Sayı 75, ss. 251-279.

TAPPER Richard (1997) *Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan*, Cambridge University Press, Cambridge.

TSUTSIEV A. A. ve N. Seligman FAVOROV (2014) *Atlas of the Ethno-Political History of the Caucasus*, Yale University Press, New Haven.

TURAN Resul (2023) *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin, 1878-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

UENO Masayuki (2013) For the Fatherland and the State: Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms, *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 45, ss. 93–109.

WARE Robert Bruce - KISRİEV Enver (2009) *Dagestan: Russian Hegemony and Islamic Resistance in the North Caucasus*, M. E. Sharpe, London.

ZAKHAROVA L. G. – BUSHNELL John EKLOF Ben (1994) *Russia's Great Reforms, 1855-1881*, Indiana University Press, Bloomington.

ZISSERMAN A. L. (1888-1891) *Fel'dmarşal Knyaz' Aleksandr İvanoviç Baryatinskij, 1815–79*, 3 Cilt, Universitetskaya Tipografiya, Moskva.